

Interview

IN GESPREK MET

Onderwijsminister Slob
over burgerschapsonderwijs

Essaywedstrijd

TOERNOOI

Toekomst van verkiezingen

Afscheid

GEWAARDEERD KRITISCH

M&P-redacteur Meijs
stopt na 23 jaar

Praktijk

DEURVERHALEN

Leerlingen bezoeken
synagoge

Minister Slob:

**'BURGERSCHAP MOET
EERDER AAN BOD KOMEN'**

ProDemos breidt dit najaar het aanbod educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs in politiek Den Haag uit. Speciaal voor docenten die de hoogtepunten van het Binnenhof willen bezoeken: de Eerste en Tweede Kamer en de Ridderzaal. Bovendien zijn de programma's toegespitst op het vmbo en havo/vwo en zitten ze zoals gebruikelijk boordevol interactieve onderdelen.

Nieuwe programma's om politiek Den Haag te ontdekken

Wetloop: Volg de weg van het wetsvoorstel.

Tijdens dit programma bezoeken leerlingen de plekken die voorbij komen tijdens het ontstaan van een wetsvoorstel op het Binnenhof. Van wens tot wet. Aan het begin van de dag stemt de klas voor het wetsvoorstel dat die dag centraal komt te staan. Daarna kruipen de leerlingen in de rol van Kamerlid, minister, journalist of actieve burger. Zo ontdekken ze zelf hoe deze mensen invloed hebben op de

totstandkoming van de wet. De actieve burger en de journalist brengen het probleem onder de aandacht. De minister maakt (meestal) de wet en de Eerste en Tweede Kamerleden stemmen vervolgens voor of tegen. Leerlingen krijgen op deze manier een inkijkje in het wetgevingsproces en ervaren tegelijkertijd hoe zij zelf invloed kunnen uitoefenen.

Wie had de Macht?

Tijdens dit programma duiken de leerlingen in de geschiedenis van de macht. Toen het Binnenhof werd gebouwd, was een kleine elite aan de macht. Tegenwoordig kan iedereen invloed uitoefenen op de politiek. Via historische personages zoals stadhouders, koningen en politici ontdekken de leerlingen hoe de macht door de eeuwen heen

is verschoven en burgers steeds meer rechten kregen. Het programma trekt deze ontwikkeling door naar het heden en daagt leerlingen uit om na te denken over het huidige parlementaire bestel en de toekomst van de democratie. Hoe zou hun ideale democratische samenleving eruitzien?

ProDemos
Huis voor democratie en rechtsstaat

Beide programma's duren ongeveer drie uur. Wetloop en Wie had de macht? worden vanaf 24 oktober aangeboden op de woensdag, donderdag en vrijdag, maar zijn nu al te boeken via prodemos.nl/pbsnieuw.

Ben jij een creatieve en vakbekwame docent, die graag met de vakinhoud en de toetsing bezig is?
Ben je goed in het stellen van de juiste vragen? En ben je zo snel mogelijk beschikbaar?
Dan gaan we graag met je in gesprek!

Voor de constructiegroepen centrale examens zijn wij op zoek naar een
**constructeur examens van het vernieuwde programma
maatschappijwetenschappen havo of vwo**

Wat vragen wij van jou?

Voor deze functie zijn we op zoek naar een creatieve en vakbekwame docent. Daarnaast vragen we van je dat jij:

- werkt als docent in het havo en/of vwo en lesgeeft in het vak maatschappijwetenschappen;
- vakinhoudelijk sterk bent en beschikt over een master in de sociale en/of politieke wetenschappen;
- recente ervaring hebt met examenklassen;
- ervaring hebt met Word en Excel;
- geen (co-)auteur bent van een onderwijsmethode.

Nog vragen?

Voor meer informatie kun je mailen naar de toetsdeskundigen maatschappijwetenschappen: annelies.vanvugt@cito.nl (havo) of anne.hemker@cito.nl (vwo). Zij zijn ook telefonisch te bereiken: Annelies van Vugt op dinsdag, (026) 3521109 en Anne Hemker op donderdag, (026) 3521587).

Wil je solliciteren?

Mail dan je cv met een korte motivering bij voorkeur **vóór 15 oktober 2018** naar CTE-BEM@cito.nl, gericht aan Ans Wolters.

KANSEN

Wat hebben de dreigende uitzetting van de twee Armeense kinderen en de klopjacht op Jos B. met elkaar gemeen? In beide gevallen zien we de worsteling van de wetgever met de realiteit. En in beide

gevallen brengen media de immens complexe zaken soms terug tot een sterk vereenvoudigde ja-needdiscussie. Alle *ins* en *outs* zijn niet bij de nieuwsvolgers bekend. Wezenlijke informatie uit de dossiers wordt niet met het publiek gedeeld. Terecht. Maar de discussie over beide vraagstukken - het Nederlandse asielbeleid en het gebruik van DNA in strafzaken - woedt voort. Ook in de klas. Leerlingen hebben nogal eens een uitgesproken mening over de kwesties. Dat is fijn voor een discussie in de klas. Net als de gemiddelde nieuwsvolger is de docent evenmin op de hoogte van alle details in beide zaken. De onderwerpen negeren

is geen optie. In deze *M&P* stelt minister Arie Slob dat het wel wat van docenten vraagt om op een goede manier les over burgerschap te geven. Tegelijkertijd merkt de bewindsman op dat ook docenten die geen maatschappijleer geven burgerschap in de lessen en in de schoolpraktijk moeten uitdragen. Daar waar menig leerling nu pas in klas drie of vier voor het eerst echt iets over een politiek vraagstuk te horen krijgt, stappen ze in de nabije toekomst mogelijk met meer bagage de eerste maatschappijleerles binnen. Wat hiervan de gevolgen zijn, moet nog blijken, maar hier liggen zeker kansen voor ons!

IVO PERTIJS
hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

INHOUD

3 REDACTIONEEL	10 EXCELLENTE LEERLING	16 M&P-REDACTEUR: AFSCHIED	24 PRAKTIJK
4 MINISTER: BURGERSCHAPSONDERWIJS	11 VOX POPULI	19 COLUMN	28 RECENSIES
7 COLUMN	12 ESSAY VERKIEZINGEN	20 STAGE: INDIA	30 NVLM
8 BURGERSCHAP	14 MAW	22 NEPNIEUWS	31 OPINIE

04

08

12

16

22

INTERVIEW MET ONDERWIJSMINISTER ARIE SLOB

'DOCENTEN MAATSCHAPPIJLEER ZIJN HEEL BELANGRIJK'

Minister van Onderwijs Arie Slob
(foto: Rijksoverheid)

Elf jaar verzorgde Arie Slob (ChristenUnie) burgerschapsonderwijs. Voor de zomervakantie presenteerde hij als minister van OC&W een wetsvoorstel dat de burgerschapsopdracht voor het onderwijs moet verduidelijken. De bewindsman hoopt dat docenten maatschappijleer ambassadeurs zijn voor de ontwikkelingen op het gebied van burgerschapsonderwijs.

IVO PERTIJS

Eind 2005 nam het parlement de wet aan die scholen verplicht om aandacht aan actief burgerschap en sociale integratie te besteden. Regelmatig klonk het geluid dat scholen te weinig aan burgerschap deden. Minister Arie Slob erkent dit. 'De afgelopen jaren was er inderdaad de klacht dat er te weinig aan burgerschap werd gedaan. Het beeld was overigens wel wisselend. Er waren scholen die er veel aandacht aan besteedden en scholen waar dit minder gebeurde', stelt de bewindsman in een telefonisch gesprek met *M&P*. Een van de achterliggende oorzaken is volgens de minister dat de wet niet helemaal helder was over burgerschapsonderwijs. Slob: 'Daarom geven we nu meer verduidelijking in de wet wat we precies onder burgerschap verstaan en wat we van scholen verwachten. Dit is ook vanuit het onderwijs gevraagd. Er is een wisselwerking tussen beleid en praktijk waar we nu invulling aan geven en waar men via de internetconsultatie (zie kader op pagina 6) op kan reageren'.

Als een docent maatschappijleer de burgerschapsopdracht leest, dan zal hij of zij daar veel in herkennen. Deze docenten zijn er voor opgeleid om allerlei zaken met leerlingen te bespreken, maar dat geldt niet voor de gemiddelde docent. Maakt u zich daar zorgen over?

'Burgerschap is een onderwerp waar ik als voormalig docent geschiedenis en maatschappijleer, en met name bij dat laatste vak, natuurlijk veel herkenning bij heb. Zelf gaf ik elf jaar burgerschapsonderwijs. Ik merkte dat het wel wat vraagt van docenten om op een goede manier les te geven over burgerschap. Maar burgerschap is cruciaal. Een vak als maatschappijleer was en is hierin belangrijk, maar het is ook goed dat burgerschap breder in de school wordt gedragen. Dat vragen we van scholen. We zijn bezig om leerlingen de waarden die we als samenleving be-

langrijk vinden over te dragen. Dat moet je niet reserveren voor één vak dat ze alleen in de bovenbouw krijgen, zoals maatschappijleer. Dat de ene docent dit lastiger vindt dan de ander is een gegeven, maar dit is niet iets om ons bij neer te leggen. Je moet elkaar helpen om hieraan serieus invulling te geven.'

Krijgen scholen inhoudelijke ondersteuning?

'Jazeker. We leggen nu de vloer, ofwel de wet, die duidelijk maakt wat we van scholen verwachten. Momenteel wordt het hele curriculum herzien. Burgerschap is een van de onderwerpen waarover wordt nagedacht en waarover aanbevelingen zullen komen. De volgende stap zetten we dus later. Mij past nu terughoudendheid omdat de teams nog aan de slag zijn. Zodra er duidelijkheid komt over wat de leerlingen moeten kennen en kunnen - dat geldt ook voor de andere onderwerpen - heeft dat ook gevolgen voor de ondersteuning die scholen krijgen. Docenten kunnen nu al terecht bij de stichting School & Veiligheid. Zij verzorgen de training *Dialog onder druk* voor leraren of docententeams om onderwerpen die lastig zijn in een klas aan de orde te stellen.'

U heeft het over kwesties die gevoelig liggen, maar een ogenschijnlijk eenvoudig onderwerp als democratie is niet altijd eenvoudig uit te leggen, vooral niet als het gaat om de democratie in andere landen.

'We vragen van docenten om moeilijke onderwerpen te bespreken en om abstracte onderwerpen dichterbij de leerlingen te brengen. Daar zijn leermiddelen voor en ondersteuningsmethodieken om docenten te helpen. Denk bijvoorbeeld aan ProDemos. Over een onderwerp als democratie hebben zij de expertise in huis. Een beetje docent weet zijn weg in binnen- of buitenland te vinden voor leermiddelen en handleidingen om dergelijke onderwerpen aan de orde te stellen.'

Verwacht u dat scholen die vooralsnog achterbleven nu wel met burgerschap aan de slag gaan?

'Uiteraard. De aanscherping in de wet biedt ook de Inspectie meer handvatten om toe te zien wat er binnen scholen gebeurt. Voorheen konden scholen zeggen dat ze aan de wet voldeden als ze "iets" met burgerschap deden. Zo gemakkelijk kom je er straks niet van af. Ik ben ervan overtuigd dat als scholen burgerschap een belangrijk onderwerpen vinden, in combinatie met de ondersteuning die we bieden, er ook op die scholen meer met burgerschap zal gebeuren.'

U stelt voor om het begrip sociale integratie te vervangen door sociale cohesie om zo de nadruk te leggen op onderlinge verbinding en gedeelde waarden. Juist over de verschillende waarden woedt al jaren een debat. Hoeveel ruimte krijgen scholen bij de invulling van deze waarden?

'Maatschappelijk ziet men steeds meer het belang in van burgerschap. In discussies gaat het over verbinding. Welke waarden delen we met elkaar? Hoe gaan we met elkaar om bij een verschil van opvatting over onderwerpen? Het is ontzettend belangrijk om opgroeiende burgers hierin mee te nemen. We moeten ze begeleiden en hun ogen openen voor dergelijke vraagstukken. We bieden scholen de ruimte om dat vanuit hun eigen identiteit te doen, maar het is wel duidelijk vanuit welke gedeelde waarden er moet worden onderwezen. Daar mag elke school wel zijn eigen kleur aan geven. Dat past bij het Nederlandse onderwijsbestel. De vloer die we leggen, ofwel de wet, moet voor iedereen helder zijn.'

Kunt u hiervan een concreet voorbeeld geven?

'Zoals ik eerder aangaf ben ik vanwege de curriculumherziening terughoudend om in de casuïstiek te gaan. Ik wil de teams niet voor de voeten lopen. Het is duidelijk dat er allerlei onderwerpen kunnen spelen waar in de samenleving

'Als een van onze gedeelde waarden verdraagzaamheid is, dan kan een school niet in de doelen opnemen dat men onverdraagzaam moet zijn.
(foto: Wikimedia Commons)

verschillend over wordt gedacht. Ik ben benieuwd naar de uitwerkingen van het ontwikkelteam burgerschap. Ik leg nu alleen de basis.'

Hoe belangrijk vindt u dat scholen burgerschapscompetenties meten?

'Ik vind het belangrijk dat we zicht hebben op wat we aan burgerschap doen. Het is overigens best lastig om een goed beeld te krijgen. Er zijn internationale onderzoeken, maar een goede vergelijking maken is niet eenvoudig. Niet alle omringende landen nemen aan dit onderzoek deel. De deelnemende landen vormen een beperkte groep. Los daarvan hebben we met elkaar een slag te maken. De afgelopen weken kregen we steun voor onze wet vanuit allerlei hoeken en allerlei denominaties voor wat we nu

doen, al zegt iedereen er wel bij dat het erop aankomt hoe we burgerschap gaan uitwerken. Daar zijn we ons van bewust.'

In de ICCS-onderzoeken¹ scoren leerlingen uit minder democratische landen soms beter, dan Nederlandse jongeren. Wat zegt dit volgens u?

'Dat vind ik opmerkelijk. We moeten ons ook niet blindstaren op dit onderzoek. Het is geen wedstrijd tussen landen wie het meest democratisch is of waar burgerschap het meest aan de orde komt. Voor mij is het vooral belangrijk dat we het in Nederland op orde hebben. We kunnen best iets leren van andere landen. Als we internationaal weer hoog gaan scoren, zou dat mooi zijn, maar ik wil dat het in Nederland zelf op orde is, zoals ook de scholen hebben gevraagd.'

Een veelgehoord argument is dat Nederlandse leerlingen op een relatief late leeftijd maatschappijleer krijgen. Vindt u dat Nederlandse leerlingen daarom eerder burgerschap of een vak dat vergelijkbaar is met maatschappijleer moeten krijgen?

'We willen dat burgerschap eerder en breder in de school aan de orde komt. Het gaat er niet alleen om wat je in een klas of les aan de orde stelt, maar ook hoe je als school en als waardengemeenschap met burgerschap omgaat. Het is prachtig als je in de klas zegt dat we verdraagzaam moeten zijn, maar als de praktijk in de school is dat men zich daar in de omgang met elkaar niet aan houdt, wat is dan de waarde van het onderwijs? Ik vind het belangrijk dat burgerschap al in het primair onderwijs, doorlopend in het

INTERNETCONSULTATIE

Het kabinet vindt internetconsultatie een nuttig instrument als aanvulling op de reeds bestaande consultatiepraktijk in het wetgevingsproces. Door internetconsultatie krijgen meer mensen, bedrijven en instellingen informatie over wetgeving die in voorbereiding is en kunnen zij suggesties doen om de kwaliteit en uitvoerbaarheid van deze voorstellen te verbeteren. Internetconsultatie vergroot de transparantie van het proces, de mogelijkheden voor publieke participatie en levert een bijdrage aan de kwaliteit van wetgeving. Ministeries voeren consultaties uit over concepten van wetten, algemene maatregelen van bestuur (AMvB's) en ministeriële regelingen. Ook beleidsnotities kunnen via internetconsultatie aan u worden voorgelegd. De Tweede Kamer gebruikt het instrument soms ook voor de consultatie van initiatiefvoorstellen. Na afloop van de consultatieperiode worden alle reacties bekeken en wordt eventueel het wetsvoorstel aangepast. Het resultaat van de consultatie en de verwerking daarvan in het conceptvoorstel wordt in een verslag op hoofdlijnen op de website vermeld. Dat gebeurt nadat de ministerraad het voorstel voor een wet of een AMvB casu quo de minister de *concept-ministeriële* regeling heeft goedgekeurd.

Bron: www.internetconsultatie.nl.

voortgezet onderwijs, onderdeel is van de gemeenschap waarin men in een school terecht komt.'

Over kwaliteitszorg schrijft u dat er in zowel het schoolplan als de schoolgids aandacht moet zijn voor burgerschapsvorming. Waarom vindt u het van belang dat scholen expliciet uitdragen waar ze voor staan. En kan een school 'verkeerde' doelen formuleren?

'Het is belangrijk dat de burgerschapsvorming wordt uitgeschreven, ook naar buiten toe. Een schoolplan en schoolgids zijn instrumenten die men kan gebruiken om richting ouders, leerlingen en de samenleving duidelijk te maken wat men doet. Voor de formuleringen die een school hanteert is ruimte voor scholen om dat op een eigen manier in te vullen. Als een van onze gedeelde waarden verdraagzaamheid is, dan kan een school niet in de doelen opnemen dat men onverdraagzaam moet zijn. Dat is evident. We kunnen in het kader van wat we van scholen vragen constateren of scholen in deze lijn handelen of hier haaks op bezig zijn. Later verwachten we van scholen dat ze op basis het curriculum aan de slag gaan. Als scholen vanuit hun eigen identiteit aanvullingen hebben, is dat gewoon prima.'

Welke rol denkt u dat docenten maatschappijleer zullen spelen als uw voorstel wordt aangenomen?

'Het zal je niet verbazen dat ik dit hele belangrijke docenten in een school vind. Het zijn de docenten die burgerschapsonderwijs ook vanuit de vakinhoud kunnen dragen. Ik heb het dan over het voortgezet onderwijs. Ik hoop dat maatschappijleerdocenten ambassadeurs willen zijn voor de stappen die we nu rond burgerschapsonderwijs zetten. Zij moeten beseffen dat zij niet het patent op dat onderwerp hebben, maar dat ook andere docenten burgerschap in de lessen en schoolpraktijk moeten uitdragen. Als docenten maatschappijleer op het ei blijven zitten waar ze alleen zelf bij mogen komen, blijft het te smal. Ik hoop niet dat docenten dit als een bedreiging zien, maar als een ondersteuning voor wat zij al jaar en dag binnen hun school doen. We pakken het nu op en geven er een vervolg aan.' ♦

STEF

MINDER NEUTRAAL

Maatschappijleer kan best wel wat meer burgerschap gebruiken.

Ik behoorde altijd tot het rijtje leraren maatschappijleer dat steeds wanneer burgerschap op de agenda werd gezet denkt dat deze onderwerpen al voldoende binnen ons vak zijn geborgd. Dus, hoezo burgerschap? Geef maatschappijleer gewoon meer uren als ze dat zo belangrijk vinden. Ik voelde me eigenlijk te goed voor burgerschap: een beetje leerlingen indoctrineren met de boodschap van de staat. Maatschappijleer leidt op tot kritische burgers, niet tot modelburgers. Toch zou ik me ook gepasseerd voelen wanneer een ander vak er mee aan de haal zou gaan.

Een gemiddelde leraar maatschappijleer heeft een gezonde kritische houding. Een overheid die ons verplicht Nederlandse 'waarden en normen' over te brengen, staat haaks op waar maatschappijleer voor staat. Maar zolang maatschappijleer 'hard to get' speelt, schieten we in onze eigen voet en gaat burgerschap straks volledig aan maatschappijleer voorbij.

We hebben het zelf zo ver laten komen. We hebben onszelf in deze spagaat gebracht. Ik ben geen voorstander van opgelegd onderwijs, maar eerlijk is eerlijk, maatschappijleer kan best wel wat meer burgerschap gebruiken. De overheid wil respect voor de westerse samenleving en burgers die zich voor Nederland inzetten. Dat moet burgerschap gaan brengen en daar ben ik het eigenlijk gewoon mee eens.

Bij maatschappijleer willen we graag vertellen hoe het moet. Dat we met een open blik naar de samenleving kijken, dat we verdraagzaam naar elkaar moeten zijn en dat we gebruik moeten maken van de mogelijkheden die de democratie ons biedt. We proberen leerlingen te laten nadenken, argumenten te bedenken en ze bij te brengen dat er overal over gesproken kan worden. De leraar is hierbij de neutrale partij, die de klas spiegelt.

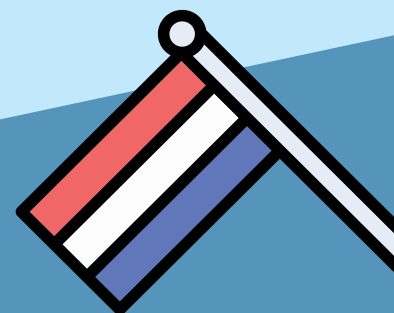
Maar burgerschap is niet neutraal. Burgerschap zegt dat westerse vrijheden een groot goed zijn en dat onze democratie en rechtsstaat de pijlers zijn waarop wij een welvarend en gelukkig land zijn. Ik zing niet graag het *Wilhelmus*, maar ik ben wel trots op de vrijheid die wij hebben, trots op onze grondrechten en trots op de diversiteit aan partijen in de Tweede Kamer. Dat mogen we best uitdragen.

Laten we komend schooljaar eens wat minder neutraal zijn. Uitdragen dat onze samenleving alleen standhoudt wanneer je vrijheid niet alleen gebruikt om jouw cultuur uit te oefenen, maar ook zorgt dat andere culturen hier vrij hun gang kunnen gaan en ziet dat dat Nederland mooi maakt. Burgerschap dus. ♦

STEF VAN DER LINDEN
(maatschappijleer.net)

Noot

1. ICCS: *International Civic and Citizenship Education Study*

DRIE AANBEVELINGEN VOOR BURGERSCHAPSONDERWIJS

ONDERGESCHOVEN KINDJE

Nederlandse leerlingen weten aanmerkelijk minder van democratische instituties en politiek dan die in de meeste andere lidstaten van de Europese Unie, zo heeft vergelijkend onderzoek al meermalen aangetoond. Lerarenopleider Hans van der Heijde geeft drie aanbevelingen voor het burgerschapsonderwijs.

HANS VAN DER HEIJDE

Tegen bovenstaande constatering kan worden ingebracht dat het onderzoek zich beperkt tot de leeftijdsgroep van 13- en 14-jarigen, in Nederland de tweedeklassers van het voortgezet onderwijs. Aangezien maatschappijleer - bij uitstek het schoolvak waar die kennis moet worden opgedaan - in het vmbo pas in het derde en vierde leerjaar wordt aangeboden en in havo en vwo pas in de bovenbouw, hebben Nederlandse leerlingen, in tegenstelling kennelijk tot die in veel andere EU-lidstaten, de kans nog niet gekregen zich die kennis eigen te maken.

VERGELIJKEND ONDERZOEK

Mag die vaststelling leiden tot, om met Reve te spreken: 'Halleluja, niks aan de handa'? Alleen als hard kan worden gemaakt dat, indien met wat aan de leeftijdsgroepen van 15-plus wordt aangeboden - door maatschappijleer dus - de achterstand geheel wordt ingehaald, ontstaan door het ontbreken van aanbod aan 13- en 14-jarigen. Gegeven dat in landen waar het onderwijs al wel deze aspecten van burgerschapsvorming op het menu voor 13- en 14-jarigen zet, het dat blijft doen voor 15-plussers, is de veronderstelling gerechtvaardigd dat van geheel inlopen van die achterstand geen sprake zal zijn. Bij mijn weten ontbreekt het aan vergelijkend onderzoek daarnaar, maar inventarisatie van het Nederlandse aanbod aan burgerschapsonderwijs mag niet tot hoopvolle conclusies leiden.

Dat brengt mij tot mijn eerste aanbeveling: doe vergelijkend onderzoek in EU-lidstaten naar het kennisniveau op het terrein van burgerschap, democratische instituties en politiek onder leerlingen van 16, 17 en 18 jaar die op het punt staan het voortgezet onderwijs en het mbo gediplomeerd te verlaten. Wat het Nederlandse mbo betreft: dat het Loopbaan en Burgerschap-programma in de praktijk weinig tot niets toevoegt aan het aanbod van het vmbo is wel zeker.

GEKOZEN MINISTER

Het mag amper onderzoek heten en ik pas er wel voor om generaliserende conclusies uit de resultaten te trekken, maar toch: van 75 eerstejaarsstudenten van tweedegraadslerarenopleidingen maatschappijleer en geschiedenis (waarvan driekwart met een havodiploma en een kwart met een mbo-diploma) wist ruim minder dan de helft welke partijen in de huidige kabinetscoalitie zijn vertegenwoordigd, noemde een ruime meerderheid Mark Rutte fractieleider van de VVD, zei iedereen op de vraag wat vrijheid van meningsuiting beoogt dat je mag zeggen wat je wilt, wisten twee bij wie en wat de wetgevende macht in de Europese Unie berust en meende bijna de helft dat ministers via landelijke verkiezingen worden gekozen. Op de vraag een korte typering van een democratisch staatsstelsel te geven, kwam men in het algemeen niet verder dan 'het volk regeert', of varianten daarvan.

De fractievoorzitter van de VVD heeft volgens sommige aankomende docenten de minister-president uit het Torentje verdreven (foto: Minister-President)

Wat behelst burgerschapsonderwijs eigenlijk? Die vraag kan worden teruggebracht tot: wat bedoelen we met burgerschap als we het over onderwijsaanbod hebben? Daarover bestaat in Nederland, in het bijzonder in het Nederlandse onderwijs, geen helder, welomschreven idee. Met als gevolg dat het een containerbegrip is geworden, waarin zo'n beetje alles zit van wat de goegemeente vindt dat het individu aan morele plichten zou moeten aanvaarden. Daar is op zichzelf niet zoveel mis mee, zij het dat een deel daarvan eerder thuishoort bij de ouderlijke opvoeding dan bij het onderwijs. In de praktijk blijkt echter dat deze moralistische benadering ten koste gaat van de aandacht voor de staatsburgerlijke kant van burgerschap. Kennis van democratische instituties, van politiek, de wijze waarop besluitvorming verloopt en hoe die kan worden beïnvloed en de functie van vrijheid van meningsuiting, ze worden ondergeschoven kindjes, ook al omdat veel leerkrachten zich op dat terrein niet al te zeker voelen.

WETEN EN KUNNEN

Dat brengt mij tot een tweede aanbeveling. Het is de hoogste tijd dat met betrekking tot burgerschapsonderwijs een pakket van welomschreven kennisinhouden en vaardigheden wordt geformuleerd. Dit komt in wezen neer op het geven van een helder antwoord op de vraag wat jonge mensen behoren te weten en te kunnen aan de vooravond van het verkrijgen van de status van burger - op de dag voor hun achttiende verjaardag dus.

Leg het antwoord naast het bestaande aanbod in vmbo, mbo, havo en vwo en u kunt nagaan in hoeverre dat laatste het eerste voldoende dekt. Bedenk dat het dan niet alleen om de schoolvakken maatschappijleer en geschiedenis gaat. Vrijheid van meningsuiting *leren* is niet alleen maar begrijpen wat dat grondrecht behelst, maar ook leren dat standpunten argumenten behoeven en leren zindelijk te discussiëren; vaardigheden kortom die in alle schoolvakken aan de orde komen. Burgerschapsonderwijs is een zaak van alle schoolvakken en dat moet tot uiting komen in heldere curriculaire voorwaarden en eisen.

Ten slotte een derde aanbeveling. Onder aanname van de veronderstelling dat Nederlandse leerlingen van 17 en 18 jaar op het terrein van kennis van democratische instituties en politiek lager scoren dan die in landen waar het onderwijs daar al mee begint voor leerlingen van 13 jaar, behoort dat laatste ook in het Nederlandse onderwijs te worden ingevoerd. ♦

Hans van der Heijde is docent aan de lerarenopleiding (maatschappijleer en geschiedenis) van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en oud-hoofdredacteur van M&P.

IN GESPREK MET EXAMENLEERLING MINIRE GÜLEN

EEN UITZONDERLIJKE PRESTATIE

Minire Gülen haalde voor het havo-eindexamen maatschappijwetenschappen een 9,2. Hiervoor ontving ze het NVLM-certificaat voor een uitzonderlijke examenprestatie. Aan *M&P* vertelt ze over haar examenjaar bij het volwassenenonderwijs (vavo) op het Nova College in Haarlem.

Minire Gülen

JANINE MIDDELKOOP

Daarnaast was er soms ruimte voor ontspanning zoals een filmpje van *Zondag met Lubach* die dan bij het onderwerp aansloot. Ik kan me vooral de eerste les nog goed herinneren. Mijn docent vroeg ons om onze eerste indruk van haar te beschrijven, bijvoorbeeld in wat voor een huis ze woonde. Ik kan me nog goed herinneren dat die eerste indrukken vaak niet klopte. Ook de gesprekken en discussies die we soms over bepaalde onderwerpen hadden staan mij bij. Tijdens het thema Criminaliteit en Rechtstaat hebben we bijvoorbeeld een groot deel van de les gediscussieerd over een rechtszaak van een mevrouw die iemand had doodgereden en of de straf die ze hiervoor kreeg logisch was.'

GELOOF IN JEZELF

'Een tip voor andere leerlingen is om een manier van leren te vinden die bij je past. Ik ben in eerste instantie begonnen met het maken van samenvattingen en bekijken van filmpjes, dat ik voor al mijn vakken doe omdat ik zo de lesstof beter begrijp. Ook heb ik veel oude examens gemaakt en mijn examenbundel veel gebruikt. Mijn docent heeft oude examenvragen per onderdeel geordend, zodat ik goed kon kijken welke onderdelen ik nog goed moest bestuderen en welke onderdelen me al wel goed lukte. Daarnaast kwam ik erachter dat er voor maatschappijwetenschappen veel rijtjes zijn die je moet onthouden, zoals de functies van de massamedia en de functies van politieke partijen. Ik heb van zoveel mogelijk van die rijtjes geprobeerd ezelsbruggetjes te maken zodat ik ze gemakkelijker kon onthouden. Deze had ik echt in mijn hoofd gestampt en dit

heeft me tijdens het examen ook heel goed geholpen. Daarnaast is het belangrijk dat je in jezelf en je eigen kennis gelooft. Vaak leerde ik ongelofelijk hard en had ik nog het gevoel dat ik de stof niet beheerste, maar als ik dan het examen zag viel het allemaal wel mee en wist ik meer dan ik dacht.' ♦

REACTIE VAN DE DOCENT

'Minire heeft de 9,2 voor haar centraal examen maatschappijwetenschappen dubbel en dwars verdiend. Zij wist veel, stelde haar vragen in de les en heeft echt hard gewerkt. Aan haar antwoorden op het examen was goed te zien dat zij zich op allerlei manieren prima heeft voorbereid.

Leuk dat ze zich de eerste les herinnert. In deze les draait het om kennismaking, het herkennen van aannamen en het wekken van nieuwsgierigheid. Bovendien wordt hier de toon gezet wanneer het gaat om respect en veiligheid in de groep. Het zijn belangrijke voorwaarden voor leerlingen om de rest van het jaar het beste in zichzelf naar boven te kunnen halen... en dat heeft Minire absoluut gedaan.'

Anke Dronkert, docent maatschappijwetenschappen Nova College Haarlem

Tijdens het examen had ik wel het gevoel dat ik veel dingen wist, maar ik had nooit verwacht dat ik er een 9 voor zou kunnen halen. Zo'n

hoog cijfer! Aan de andere kant gingen de oefenexamens die ik maakte ook goed. Mijn docent heeft mij erg geholpen bij het behalen van deze resultaten. Ze heeft veel voor mij en mijn klas gedaan om ons goede cijfers te kunnen laten halen. Zo heeft ze van elk onderdeel uit de syllabus een duidelijke samenvatting gemaakt. Dit heeft mij erg geholpen omdat ik met mijn dyslexie het erg moeilijk vind om de teksten uit de normale syllabus te begrijpen. Ook hebben we bij elk onderwerp veel aantekeningen gekregen. Als laatste maakte mijn docent gebruik van de app *Edmodo* waarin ze soms een gesproken les plaatste, inclusief alle aantekeningen uit de les, zodat je die altijd kon teruglezen.'

EERSTE INDRUK

'Ik ben ook altijd met veel plezier naar de les gegaan omdat ik er veel van opstak. De lessen waren duidelijk en overzichtelijk.

VOX populi

'ER MOET MEER AANDACHT VOOR BURGERSCHAP KOMEN.'

LEERLINGEN HAVO-4 VAN HET HERBERT VISSERS COLLEGE TE NIEUW-VENNEP

BAS BANNING

SADAF (15)

NIET IN ONDERBOUW

'Ik vind het eigenlijk wel goed. Ik denk dat we er dadelijk veel mee hebben gaan als we het nu al leren. Ik denk dat het niet voor de onderbouw is, omdat het hen niet echt boeit. Toen ik in de onderbouw zat boeide het me ook niet.'

JO-ANNE (15)

ALGEMENE ONTWIKKELING

'Op zich wel. Het gaat over de maatschappij waarin we leven, dus ik denk dat het voor je algemene ontwikkeling belangrijk is dat je daar wat van meekrijgt. Het kan soms ingewikkeld zijn, dus ik denk dat het meer geschikt is voor de bovenbouw.'

ANOUAR (15)

REKENING HOUDEN MET DOCENTEN

'Ja, sowieso. Het is belangrijk om gewoon als persoon te weten wat je mag en wat je kan. Bijvoorbeeld op een school, dat je weet van: ik kan doen wat ik wil maar ik moet rekening houden met docenten of zo. Hoe jonger je dat leert hoe beter. Maar ik zou het niet te vroeg op de basisschool doen.'

DE VERKIEZING VAN DE TOEKOMST

KIESRAAD KIJKT TERUG OP GESLAAGDE ESSAYWEDSTRIJD *DE VERKIEZING VAN DE TOEKOMST*

Als onderdeel van de viering van honderd jaar algemeen kiesrecht schreef de Kiesraad een essaywedstrijd uit onder scholieren uit de klassen 4, 5 en 6 van de middelbare school. De Raad daagde hen uit om na te denken over de toekomst van Nederlandse verkiezingen. Wat kan anders en beter aan ons kiesstelsel? In totaal stuurden 135 scholieren, variërend in de leeftijd van 15 tot 19 jaar, een essay in; een mooi resultaat. Zij kwamen met *out of the box*-ideeën zoals de vervanging van de huidige verkiezingen door een verkiezingstoernooi, de introductie van volkstribunen en de inzet van een leugendetector om *fake news* door kandidaten te voorkomen.

Indrukwekkend was ook dat de scholieren in hun essays onderwerpen aansneden die terugkomen in de discussies die in de Staatscommissie parlementair stelsel en de landelijke politiek worden gevoerd. Hoe zorgen we dat de Eerste en Tweede Kamer een betere afspiegeling van de bevolking vormen? Hoe dringen we het aantal politieke partijen terug? Hoe krijgen we de opkomst bij verkiezingen omhoog? En geven we ook 16-jarigen en niet-Nederlanders kiesrecht?

Het essay waarin Loek van de Camp, leerling in klas havo-4 van Het Hooghuis Mondriaan College Oss, voorstelt om de huidige verkiezingen te vervangen door een verkiezingstoernooi leest u op deze pagina.

ESSAY IN HET KADER VAN
DE VERKIEZING VAN DE TOEKOMST

VERKIEZINGS- TOERNOOI

LOEK VAN DE CAMP

Niet iedereen is even enthousiast over het huidige systeem van verkiezingen. Burgers klagen dat ze zich niet gehoord en vertegenwoordigd voelen door 'Den Haag': eens in de vier jaar stemmen (met potlood), en dan niets meer te zeggen hebben...? Nog geen 3 procent van de Nederlanders is lid van een politieke partij. Ook mag niet iedereen stemmen: daar moet je op z'n minst 18 voor zijn. En is Nederland nog wel regeerbaar, met zoveel partijen in het parlement, met bovendien geregeld afsplitsingen? Dit is wat er zich nu afspeelt, en we gaan kijken wat er zou kunnen veranderen en wat ik verwacht dat er gaat veranderen.

Om te beginnen, wat ik denk dat de mensen als eerste willen veranderen is dat het allemaal met computers gaat. Ik ben hierop tegen en denk dat dit nog niet mogelijk is. Dit komt door alle hackers die er lopen en de technologie is nog lang niet zo ver dat dat allemaal is tegen te houden. Al denk ik

Locatie halve finale van het verkiezingstoernooi
(foto: Tymon Newton Syms /
bewerking Lidewij Spitshuis).

dat er over honderd jaar wel computers zullen zijn die specifiek voor het stemmen zijn, deze computers niet te hacken zullen zijn en het ons ook al gemakkelijker wordt gemaakt omdat de stemmen automatisch worden geteld en hierin niet kan worden gefraudeerd. Daarnaast denk ik dat over honderd jaar er ook veel is veranderd in de scholen, namelijk dat er vrij vroeg veel informatie aan de kinderen wordt gegeven over de politiek, de politieke partijen en hoe het allemaal in zijn werk gaat. Door deze actie denk ik dat je al vanaf je zestiende stemrecht gaat krijgen. Ook denk ik dat er over honderd jaar niet meer zo veel politieke partijen zullen zijn. Ik denk dat je over honderd jaar een partij hebt die links is, een partij die rechts is en een middenpartij. Hierdoor wordt het een stuk gemakkelijker voor de kiezer om te stemmen.

Naast het stemmen denk ik dat het ook mogelijk kan zijn dat er over honderd jaar geen verkiezingen meer zullen zijn. De president zal worden gekozen door een verkiezingstoernooi. Door deze methode weet je zeker dat je goede kandidaten hebt. Er wordt niet alleen op kennis getest, maar ook op andere eigenschappen, zoals leiderschap of stressbestendigheid. Het verkiezingstoernooi zou net zoals in de Champions League in een poulefase beginnen. In deze poulefase beginnen we met een kennistest. Deze test ziet er als volgt uit: in de test zijn er honderd vragen die in drie onderwerpen zijn onderverdeeld. Het eerste onderwerp is geschiedenis. Dit is belangrijk omdat de presidentskandidaten kennis moeten hebben over de geschiedenis van hun land, waardoor we van onze fouten kunnen leren. Het tweede onderwerp zal over politieke kennis gaan, bijvoorbeeld de verschillende ideologieën. Als derde onderwerp zullen de vragen over het wereldbeeld gaan. Dit is belangrijk omdat de president de relaties met het buitenland moet onderhouden en het belangrijk is om te weten hoe de situatie in het buitenland is.

De vier kandidaten met de hoogste scores zullen door gaan naar de halve finale waarin het leiderschap en stressbestendigheid worden getest. Dit zal allemaal worden getest door de vier kandidaten op een onbewoond eiland te droppen, samen met willekeurig geselecteerde mensen. Iedere kandidaat wordt leider over de groep die ze op het eiland krijgen. De kandidaten moeten voor de groep zorgen. Dit houdt in voor eten zorgen, maar vooral ook voor rust en vrede. Na twee maanden wordt door middel van een enquête gekeken (onder andere als de kandidaat nog niet heeft opgegeven) naar wat de willekeurig geselecteerde mensen van hun leiders vonden. De twee beste kandidaten gaan door naar de finale. In de finale mag iedereen stemmen die stemrecht heeft. Dit stemrecht krijg je door een basistest door te komen waarin je wordt getoetst op je kennis van de politiek. De winnaar van die verkiezingen is dan president voor vijftien jaar. Deze periode is vijftien jaar lang omdat we door het verkiezingstoernooi de perfecte president hebben gevonden. Na vijftien jaar regeren mag de president niet opnieuw aan het toernooi meedoen.

Kortom, ik denk dat het over honderd jaar alle kanten op kan gaan, persoonlijk stem ik voor het verkiezingstoernooi omdat je er dan zeker van bent dat je een goede president hebt die weet wat hij doet. En blijft het ouderwets met de stembussen of gaat het allemaal met computers gebeuren? We zullen het over honderd jaar weten. ♦

Loek van de Camp is havo-4-leerling (2017-2018) van Het Hooghuis Mondriaan College Oss. Hij schreef dit essay in het kader van de essaywedstrijd De verkiezing van de toekomst, uitgeschreven door de Kiesraad. Deze en andere essays kunt u terugvinden op de website van de Kiesraad: www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties.

Loek van de Camp
(foto: Kiesraad)

IN GESPREK MET SOCIOLOGEN TER VERGROTING KENNIS SOCIALE PARADIGMA'S

HET BIJZONDERE EN HET ALGEMENE

'De concepten blijven lastig', 'Ik heb nu meer vrijheid', 'Bij de havo moet ik racen, bij het vwo heb ik tijd over'. Het zijn enkele reacties van collega-docenten over het nieuwe maatschappijwetenschappenprogramma.

VINCENT DE GEUS

Docenten spijkeren hun kennis over sociale paradigma's bij.

Het nieuwe curriculum maatschappijwetenschappen is landelijk ingevoerd en het eerste schooljaar zit erop. In het vwo-programma wordt veel met de sociologische paradigma's geworsteld. Het blijkt taaie materie. Een groep docenten besloot daarom in contact te treden met twee sociologen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. *M&P* doet verslag van een werkbezoek met als doel kennis over *sociologische paradigma's* bij te spijkeren.

SNELCURSUS

De Erasmus-academici Joost Jansen en Robbert Goverts zijn enthousiast wanneer ze horen dat de sociologische paradigma's in het vernieuwde programma maatschappijwetenschappen zijn opgenomen: 'Dit is zeker relevant voor aankomende stu-

denten'. De academici tonen begrip voor het kennishiaat bij de docenten maatschappijwetenschappen. Zeker wanneer nog eens wordt genoemd dat niet alle docenten maatschappijwetenschappen een academische achtergrond in de sociologie hebben. Met alle plezier geven de twee wetenschappers dan ook een snelcursus Sociologische paradigma's waarbij er alle tijd is voor vragen en enige discussie. Ze beginnen met twee kenmerken van sociologische perspectieven: het gaat enerzijds om het zien van het bijzondere in het algemene en anderzijds om het zien van het algemene in het bijzondere. Kort toegelicht draait het om het kritisch bestuderen van bredere patronen in de samenleving, waarbij een socioloog oog heeft voor de bijzonderheden in deze patronen. Vanuit deze kenmerken kunnen vier sociologische paradigma's worden onderscheiden.

1. Functionalisme

Dit paradigma ontstaat tegen de achtergrond van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen nationalisme, urbanisering, industriële revolutie en rationalisering. Deze ontwikkelingen hebben een effect op het denken over de samenleving, sociale cohesie en solidariteit. Arbeidsdeling neemt spectaculair toe. Vanuit dit paradigma kijkend is er sprake van organische solidariteit in de samenleving. Er is wederzijdse afhankelijkheid tussen mensen en er is functionele differentiatie. Samenwerking tussen actoren is hierbij noodzakelijk en zal daarom ook plaatsvinden. Functionalisten hebben veel oog voor harmonieuze verhoudingen en het bestaan hiervan maakt dat nieuwe ontwikkelingen in goede banen zullen worden geleid.

2. Conflictparadigma

Conflictdenkers zien conflicten centraal staan in verhoudingen in samenlevingen. Vanuit dit paradigma is tevens veel oog voor *ongelijkheid* als bron van conflict. Er is een voortdurende strijd tussen meer dominante en minder dominante groepen. Dominante groepen hebben macht om zaken naar hun hand te zetten. Hierbij moet ook worden gedacht aan regels, waarden en wetten die het product zijn van de belangen van dominante groepen. Door een *vals bewustzijn* te creëren proberen dominante groepen hun dominante positie te behouden. Religie was en is opium van het volk.

3. Symbolisch interactionisme

Vanuit dit paradigma ligt de focus op interactie tussen mensen en de kracht die hieruit voortkomt. Structuren in de samenleving zijn niet statisch, maar veranderen als gevolg van menselijk handelen. Plaats en tijd (de context) zijn bepalend voor de rol die mensen aannemen en de interactie die plaatsvindt. Verschillen in interactie maken dat samenlevingen verschillende vormen aannemen in verschillende tijden en op verschillende plaatsen.

4. Rationele keuzeparadigma

De mens wordt gezien als *homo economicus* die calculerend denkt en handelt. Voortdurend maken mensen kosten-batenafwegingen, waarbij de focus op het ego ligt. Samenlevingsstructuren zijn het gevolg van individuele, economische keuzen die worden gemaakt. Omdat mensen verschillende keuzen maken, veranderen structuren en daarmee ook de vorm van samenlevingen.

INZICHT

Tot zover de theorie. Die mag interessant zijn, maar wat bieden de paradigma's bij de vergroting van het begrip van en de kennis over samenlevingen? We zijn met docenten onder elkaar op de Erasmus Universiteit en de twee academische gastheren stellen dan ook voor de focus te leggen op het onderwijs in Nederland. Tot welke inzichten kunnen we met behulp van de verschillende paradigma's komen?

Vanuit het *functionalisme* kan de kracht van het onderwijs worden belicht. Het onderwijs helpt mensen bij het vinden van hun plek in de samenleving en in de wording van het radartje dat mensen in het geheel (de samenleving) zullen gaan spelen. Mensen bereiken een positie die bij hen past en alle posities bij elkaar vormen de samenleving. Overigens zijn vorm en inhoud van het onderwijsstelsel het gevolg van de uiting die mensen aan hun positie geven.

Vanuit het *conflictparadigma* kan de kansenongelijkheid binnen het onderwijs worden belicht. De achtergrond van mensen is bepalend voor hun onderwijssucces. Vanuit dit paradigma

kan ook de strijd over de vorm en inhoud van het onderwijs worden belicht. De vorm en inhoud van het onderwijsstelsel zijn het gevolg van conflictbeslechting.

Vanuit het *symbolisch interactionisme* kan de dynamiek in het onderwijs worden belicht. Interactie bepaalt wat mensen binnen het onderwijs leren en tijd en plaats spelen hierbij een belangrijke rol. Interactie maakt ook dat de vorm en inhoud van het onderwijsstelsel veranderen.

Vanuit het *rationele keuzeparadigma* kan het rendementsdenken worden belicht. Leerlingen werken calculerend in het onderwijs en positieve en negatieve sancties spelen een grote rol. Echter, ook docenten en bestuurders gaan calculerend te werk bij de beslissingen die zij nemen. Bij ontwikkelingen in vorm en inhoud van het onderwijs staat het streven naar een hoger rendement centraal.

De snelcursus zit erop en de kennis is versterkt. Het bezoek aan de Erasmus Universiteit heeft bij verschillende collega's een scherper beeld opgeleverd van de inhoud van paradigma's en de verschillen tussen paradigma's - en wellicht belangrijker: het enthousiasme en de inspiratie om hier verder mee aan de slag te gaan zijn flink toegenomen. Is dit het gevolg van een groepsproces en kan dit dan ook weer vanuit paradigma's worden verklaard? ♦

AFSCHEIDSINTERVIEW MET M&P-REDACTEUR LIEKE MEIJS

Lieke Meijs

'WAT HEEFT ZE NU WEER BEDACHT?'

Docent maatschappijleer, leerplanontwikkelaar, onderwijsadviseur, vakdidacticus.

De ervaring van Lieke Meijs in maatschappijleerland diende als basis voor haar kritische en gewaardeerde inbreng tijdens reactievergaderingen en haar verhelderende en informatieve artikelen in ons vakblad.

Na 23 jaar neemt Lieke afscheid van *M&P*, maar niet voordat zij een paar vragen van haar collega-redacteuren uit heden en verleden heeft beantwoord.

M&P-REDACTIE

Wat waren destijds je drijfveren om voor maatschappijleer te kiezen?

'In 1966 zat ik in gymnasium-bèta-4. We kregen dertien vakken maar geen maatschappijleer. De buitenwereld was ver weg, de actualiteit wist niet tot de klaslokalen door te dringen en maar heel weinig docenten gingen met ons in discussie - en dat in een tijd waarin er al veel bewegingen opkwamen voor veranderingen in de maatschappij. De studie waar ik voor koos werd logischerwijs Sociologie in Nijmegen. Ik belandde meteen in roerige tijden van bezettingen van het instituut. De Amerikaanse handboeken Sociologie die we toentertijd moesten lezen, waaronder *Sociology, the science of Society* van Lowry en Rankin (1969), bevielen slecht. Daarmee leerden we niet hoe het anders kon in de samenleving. De Sociologenbond kwam met een alternatieve - veelal marxistische - literatuurlijst voor de eerstejaarsstudenten, waar ik me doorheen worstelde, en we stredden voor de oprichting van het Derde Wereld Centrum in Nijmegen, waar ik ook mijn stage liep. De vraag wat voor werk op deze idealen aansloot was evenwel een ingewikkelde. We wisten vooral wat we niet wilden. Het

halen van een vakdidactische aantekening bij vakdidacticus Thérèse van der Kallen, en onderwijskundige prof. dr. Knoers bracht me op het spoor van het onderwijs. Principieel koos ik voor een stage op een lbo-school. Daar zaten de leerlingen die onze aandacht en inzet verdienden. Uiteindelijk koos ik voor het onderwijs vanuit de mogelijkheid om mijn leerlingen wel de inhoud te kunnen bieden die ik zelf in 1966 zo nodeloos had gemist.'

Hoe heb jij de eerste jaren als docent maatschappijleer ervaren? Welke uitgangspunten hanteerde je in die tijd voor het vak?

'Ik kreeg in 1978 een baan op een geweldige, nog jonge school in Uden, het Rivendell College. Een vernieuwingsschool zou de school nu worden genoemd, met een team van veelal jonge docenten die er allemaal voor gingen. Leerlingen in de bovenbouw kozen een eigen mentor en mochten ons met de voornaam aanspreken en runden en beheerden zelf de kantine in het kader van economieonderwijs. Elke dinsdagmiddag discussieerden we over wat zinvol was om de leerlingen zelf te laten ontdekken en leren.

‘Samenwerking. Inhoud. Menselijke maat. Passie voor onze vakken maatschappijleer en maatschappijwetenschappen. Dat zijn de *kernelconcepten* die je aan Lieke kunt koppelen.

Al in de pilot maatschappijwetenschappen was Lieke de projectleider die ons allemaal op de juiste momenten een zetje gaf of een geruststellende koers uitstippelde.

Afgelopen jaar waren Lieke en ik de vakdidactici aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen en ook daar heb ik weer met zeer veel plezier samengewerkt: brainstormen over de vakken, de lessenreeksen en onderzoeken van de studenten en het netwerk met de docenten maatschappijwetenschappen in de regio. Lieke is een en al betrokkenheid en deskundigheid. Gelukkig blijft Lieke nog even om de tweejarige Educatieve Master Sociologie en Politicologie vorm te geven. Pensioen? Dat is ook maar een sociale constructie, dus reken er maar op dat we Lieke nog veel zullen zien - en dat is maar goed ook: voor de kwaliteit van onze vakken... en de gezelligheid.’

NIELS HOENDERVANGER

Foto: dhr Wein

Het vak maatschappijleer mocht ik zelf opzetten en invullen. Er was nog geen voorgeschreven inhoud en de boeken die er waren voldeden niet, die leken teveel op mijn oude sociologiehandboek. In Nijmegen maakten vijftien docenten zelf materiaal dat leerlingen moest aanspreken en vooral niet tot frontale klassikale lessen mocht leiden. In de kroeg waar we bijeenkwamen wisselden we ideeën uit. Mijn uitgangspunten waren vooral gericht op het leren nadenken en beargumenteren van een mening over onderwerpen die in het Brabantse dorpje Uden veelal als schokkend werden ervaren: een lessenreeks *Wie is er normaal?* over het discrimineren en etiketteren van psychiatrische patiënten, een discussie over homoseksualiteit onder leiding van het COC, waarvoor ik me in de Ouderraad moest verantwoorden (“Waarom er geen hetero’s waren uitgenodigd?”) en uiteraard altijd ook het thema Politieke besluitvorming; leerlingen moesten leren waar de macht zat en hoe zij daar zelf invloed op zouden kunnen uitoefenen. Ik begeleidde ook de Leerlingenraad om leerlingen het politieke handwerk bij te brengen in de minisamenleving die de school nu eenmaal is. Bij mijn afscheid op school werd nog gememoreerd aan de actie van de leerlingenraad om samen met mij het net aangebrachte Heras hekwerk (‘Het lijkt hier wel een gevangenis’) ’s nachts roze te gaan verven. We belanden ervoor op het politiebureau waar leerlingen het jaren later nog over hadden.’

Welk moment staat nog helder op je netvlies uit je tijd voor de klas?

‘Leerlingen kwamen altijd verwachtingsvol naar mijn lokaal (“Wat heeft ze nu weer bedacht?”) en lieten zich ook door mij uitdagen. De sfeer in de klas vond ik vreselijk belangrijk. Ook dat is een minisamenleving waarin ik met hen samen de waarden en normen bepaalde. Mochten Molukse jongens *blauwen* worden genoemd door medeleerlingen als deze jongens zeiden er zelf geen moeite mee te hebben?

Wat ik me nog precies herinner is een discussiespel over discriminatie. Daar zat de verborgen boodschap in dat de leerlingvoorzitters van deze discussie een van de twee partijen zouden benadelen. Ze kregen veel minder spreektijd, werden afgekapt en negatief behandeld. De woede en verontwaardiging nam steeds meer toe, alsook de roep dat ik als docent hier een einde aan moest maken. In de nabespreking vertelden leerlingen dat ze zich niet hadden kunnen voorstellen hoe machteloos discriminatie je maakt.

Afgelopen jaar vertelde een oud-leerling, nu docente in Uden, dat het onderzoeksproject dat ze bij maatschappijleer kreeg de eerste keer in haar schoolloopbaan was waarop ze zij zelf mocht bepalen wat ze te weten wilde komen.’

Wat is volgens jou het grootste vooroordeel over docenten maatschappijleer/het vak maatschappijleer?

‘Dat het niet echt leren is dat leerlingen bij dit vak doen. De valkuil is dan ook geweest dat we in het streven om als vak voor vol te worden aangezien, teveel de nadruk op kennis en cijfers gingen leggen. Er kwamen steeds meer vakbegrippen die frontaal aan de klas werden uitgelegd. Misschien goed dat we nu met het nieuwe programma maatschappijwetenschappen weer naar de kern terugkeren: het analyseren van wat er in de maatschappij gebeurt, met niet maar een goed antwoord. Het is goed dat daarbij voorbeelden van bruikbare theorieën worden geleerd, maar leerlingen vooral ook worden uitgedaagd eigen theorieën te ontwerpen. Eigenlijk vind ik het leren denken nog steeds het belangrijkste doel van het vak.’

De huidige minister van Onderwijs zet sterk in op burgerschap. Versterkt dit beleid de positie van het vak maatschappijleer of vormt de aandacht voor burgerschap juist een bedreiging voor ons vak?

'Het feit dat de overheid zich zorgen maakt of er in het onderwijs wel voldoende aan burgerschap wordt gerealiseerd, onderstreept nog steeds de noodzaak van het vak maatschappijleer. In feite zijn dit dezelfde argumenten waarom het vak in 1968 werd ingevoerd: jongeren moeten op hun participatie in de samenleving worden voorbereid. Dat is positief. De kans dat er een nieuw vak burgerschap zal worden ingevoerd acht ik niet groot. Negatieve ervaringen met nieuwe vakken als Algemene natuurwetenschappen en Rekenen behoeden ons daar waarschijnlijk wel voor - en de al jaren stevige en daadkrachtige Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer zal zeker een goede waakhond blijven.'

'Er zijn van die vanzelfsprekendheden in het leven. Lieke Meijs is zo'n vanzelfsprekendheid voor mij.

In maatschappijleerland kom je Lieke overal tegen. In gesprekken, in documenten of in levenden lijve. Als ik het antwoord op een vraag over ons vak niet weet, dan mail ik Lieke. En Lieke mailt altijd snel terug, met het juiste antwoord natuurlijk. Er zijn veel vragen die ik niet hoeft te mailen. De antwoorden hierop lees ik namelijk in haar artikelen in dit blad. Hierin lees je haar jarenlange betrokkenheid en ervaring terug. Als docent, constructiegroep lid bij Cito, secretaris van diverse commissies die examenprogramma's ontwikkelden, lerarenopleider, coördinator en inspirator van de pilot maatschappijwetenschappen en bij talloze SLO-projecten. En natuurlijk als lid van de *M&P*-redactie. Hier neemt Lieke na 23 jaar afscheid. Het is dus niet meer vanzelfsprekend om Lieke te lezen. Daar zal ik aan moeten wennen. Net zoals Lieke zal moeten wennen aan meer mails van mij.'

HANS TEUNISSEN

Is het niet de hoogste tijd dat het onderwijs van onderwijsbeleid wordt bevrijd?

'Onderwijsbeleid heeft ervoor gezorgd dat er een vak als maatschappijleer is gekomen, dat er een eindexamenvak is en dat maatschappijleer op het vmbo een volwaardig vak naast de andere eindexamenvakken is. Dat er nogal eens sprake is van een ingewikkelde wet- en regelgeving, met veel uitzonderingen, is een andere zaak. Net als in de gezondheidszorg, bouw, voeding en andere sectoren, waaronder zeker ook het onderwijs, heeft het beleid last van overmatige regelzucht. Gaat er ergens op één school iets fout, dan wordt meteen landelijke een nieuwe regelgeving ingevoerd, omdat dit nooit meer fout mag gaan. Daar moet Nederland in alle sectoren van worden bevrijd.

Alle onderwijsresultaten minutieus laten vastleggen en beschrijven, voorzien van vele handtekeningen garandeert geen kwalitatief goed onderwijs. Ook daar moet het onderwijs van worden bevrijd.

Maar wat scholen in het voortgezet onderwijs in grote lijnen moeten aanbieden bepaalt het onderwijsbeleid. Anders was er nooit maatschappijleer geweest, zij het wel met veel vrijheid voor scholen en docenten om zelf te kiezen hoe ze de grote lijnen willen uitwerken. Er wordt vaak geroepen dat zaken aan de *professionals zelf* in het onderwijs moeten worden overgelaten, maar deze professional heeft het niet alleen voor het zeggen. Schoolleidingen halveren urenaantallen van maatschappijleer, verzoeken vakdocenten dringend ervoor te zorgen dat iedere leerling een voldoende heeft en blijven onbevoegde collega's vragen wat resturen maatschappijleer voor hun rekening te nemen. Toezicht op het beleid is ook nodig ter bescherming van de professionals zelf.

***M&P* heeft met jouw kritische inbreng tijdens vergaderingen en jouw vele artikelen veel aan jou te danken, maar wat heeft het redactielidmaatschap jou gebracht? Wat was voor jou de meerwaarde van een redacteurschap van een vakblad als *M&P*?**

'Na vijftien jaar lessen maatschappijleer bedenken, invullen en geven, had ik behoefte om verder te kijken dan mijn eigen leslokaal. Schrijven vond ik altijd al leuk en de groep mederedactieleden gaven een impuls om soms anders te gaan kijken naar zaken die voor mij al duidelijk leken. Ik ging bij andere scholen kijken, interviewde bevlogen mensen en schreef over veel zaken in en rond het onderwijs. Het werd een nieuwe manier om tot inspiratie te komen en mezelf te dwingen dat helder te verwoorden. Dit houdt een mens scherp.'

Hoe zie je de ontwikkeling van het blad *M&P* in de tijd dat je erbij zat en waar moet het blad zich in de toekomst op richten?

'Het blad *Maatschappij & Politiek* laat dezelfde ontwikkelingen zien als bij andere tijdschriften en kranten. De artikelen zijn korter, gemakkelijker te lezen, met veel meer illustraties en infographics; ook meer opgehangen aan persoonlijke ervaringen en belevissen zoals aan het aantal toegenomen columns is te zien.

Ik verwacht dat er in de toekomst veel zal gaan veranderen bij ons vakblad. Waarom een keer per maand een papieren blad in de bus met artikelen die zeker niet allemaal door de abonnee worden gelezen. Dat wordt vast een digitaal aanbod in categorieën onderwerpen, voorzien van een code hoe vaak het artikel al is gelezen en met links naar andere bladen voor verder lezen daarover. De lezer kan zelf ook gemakkelijk *reviews* of eigen artikeltjes erop plaatsen. Onze website verandert in dit digitale blad, verwacht ik. Ik hoop dat lezers zich massaal gaan aanmelden als redactielid voor deze toekomst. Er is nog een vacature.' ♦

“

Actuali-tijd

In het mbo kent men bol- en bbl-trajecten, deze zijn vergelijkbaar met het vol- en deeltijd studeren aan het hbo. Mijn studenten in het bbl-traject volgen een dag in de week onderwijs en krijgen op deze dag alle avo- en praktijkvakken aangeboden. Een bomvolle dag waarin slechts één uurtje wordt vrijgemaakt voor het vak burgerschap. Voorts is het bbl-programma zo ingedeeld dat burgerschap in het eerste jaar wordt afgerond. In gemiddeld veertig lesuren worden de vier dimensies burgerschap behandeld. Lesuitval, examenafname, studiedagen en andere tijdrovende onderwijsverplichtingen daargelaten.

In tien keer drie kwartier per dimensie kan een docent burgerschap weinig beginnen. Ik ben dan ook in mijn nopjes als de studenten mij vragen of ik de lunchpauze, mits ze wat mogen eten en drinken, ook les wil geven. *'An offer I can't refuse'*. Mijn lessen kan ik zo voorzien van meer theorie dan enkel en alleen het broodnodige om ze op een toets voor te bereiden. Onderwijs is voor mij altijd inspelen op de behoefte van studenten en zeker met het vak burgerschap is het aftasten wat een groep al weet en waar je verdieping kunt aanbieden.

De lessen verstrijken en honger naar meer wordt in deze klas steeds duidelijker. Zeker wanneer de lessen binnen de politiek-juridische dimensie over het strafrecht gaan. Wij volgen nauwgezet de zaak tegen Michael P. omtrent Anne Faber. We behandelen de onduidelijkheden die zij hebben omtrent tbs, het geven van levenslang, de rol van de advocaat maar ook de enorme media-aandacht die de zaak geniet. In tweetallen buigen ze zich als echte officieren van justitie over de zaak en brengen hun eigen requisitoir uit.

Tegen het einde van het schooljaar verrassen zij mij nog eens door mede te delen dat de lessen Nederlands, die niet meer nodig zijn vanwege behaalde examens, in het rooster vervangen zijn door burgerschap. Ik heb er niets tegen in te brengen, zij hebben mijn rooster gecontroleerd en het past. Met volledige *supermarktschappen* in de schoolbankjes brengen wij de laatste vier weken van het jaar niet één maar vier lesuren met elkaar door. Wij volgen de livestream van de inhoudelijke behandeling in de rechtbank en slaken een zucht als de strafeis klinkt.

Ruim een maand later is de zomer voorbij en ontvang ik op mijn inmiddels nieuwe werkplek een e-mail met het verontruste en tegelijkertijd hartverwarmende bericht. De advocaat van Michael P. heeft hoger beroep ingediend. 'Juf, hoe moeten wij nu verder zonder burgerschap?' ♦

Hannelien Stoorvogel

”

DE WAARDEVOLLE ERVARING VAN LESGEVEN IN INDIA

EEN LES IN CONTACT

Lesgeven in een land ver weg, in een vreemde cultuur, met andere gewoonten en gebruiken, en bovendien met een lesmethode die in niets met de onze is te vergelijken: dat is wat ik deze zomer heb gedaan in India. Vol enthousiasme, maar ook met de nodige zenuwen, vertrok ik begin juli met drie medestudenten naar deze verre bestemming. Ik kwam terug met de ervaring dat de theoretische lesstof maatschappijleer die we in Nederland doceren op een Indiase school tot leven kwam.

FROUKE DE WIJS

Frouke de Wijs in India (foto's: Frouke de Wijs)

Als docent-in-opleiding sta ik nu een aantal maanden voor de klas. Ik vind het uitdagend om met mijn leerlingen te spreken over de vele thema's die binnen het vak maatschappijleer aan de orde komen, zoals de pluriforme samenleving en de botsingen die die soms met zich meebrengt. In India werd mij al snel duidelijk dat het onderwijs er daar heel anders uitziet dan wat wij gewend zijn. Klassen zijn groot en leerlingen worden getraind in het reproduceren van kennis. Hele boeken vol met feitjes kunnen de leerlingen moeiteloos oplepelen. Er wordt veel van de studenten verwacht en het niveau ligt hoog. Ik had het geluk sociologie te mogen onderwijzen aan leerlingen die dit als keuzevak hadden gekozen. Hierdoor had ik een klasje

van slechts zestien leerlingen en was interactie heel goed mogelijk. Dit waren de leerlingen echter niet gewend. Normaal vertelt de docent, maken de leerlingen aantekeningen, leren dit vervolgens uit hun hoofd en reproduceren het tijdens de toets. Mijn lessen zagen er heel anders uit. Ik stelde vragen, vroeg naar de mening van leerlingen en liet ze met elkaar in discussie gaan. Dit vonden ze in het begin wat lastig, omdat ze niet gewend zijn aan lessen waarbij activerende werkvormen centraal staan, maar al snel hadden ze hun schroom overwonnen en deden ze heel actief mee.

RESPECT

Waar het in Nederland nog wel eens een uitdaging kan zijn om alle leerlingen serieus en geconcentreerd aan een opdracht in de klas te laten werken, was dit

in India geen enkel probleem. Leerlingen waren ontzettend gemotiveerd en leergierig. Als ik ze bijvoorbeeld vroeg om zelf een onderzoeksvraag en bijbehorende hypothesen over een bepaald onderwerp op te stellen, stopten ze niet voordat het in hun ogen perfect was. Dat is als docent natuurlijk prachtig om te zien, al kwam ik geregeld in tijdnood, omdat leerlingen de opdrachten zo uitgebreid aanpakten en deze absoluut niet wilden afraffelen. Ook het enorme respect van leerlingen naar de docent was opvallend. Aan het einde van elk lesuur werd ik bedankt voor de les die ik had gegeven.

VERBONDENHEID

Tijdens een van de lessen heb ik het met de leerlingen gehad over de multiculturele samenleving en de mogelijke botsing van culturen die dit met zich mee kan

brengen. In dat lesuur gebeurde er iets bijzonders. Ik gaf uitleg over verschillende theorieën die elk hun licht op het inter-ethnisch contact tussen mensen werpen. Een van die theorieën was de contacttheorie van Allport. Hierin wordt gesteld dat wanneer groepen mensen met verschillende achtergronden met elkaar in contact komen, de vooroordelen die deze mensen jegens elkaar hebben afnemen. Contact zorgt er namelijk voor dat mensen elkaar leren kennen en zien dat er veel meer overeenkomsten dan verschillen zijn. Ook blijken bepaalde veronderstellingen over de andere groep vaak niet te kloppen. Het leren kennen van mensen die een andere culturele achtergrond dan jijzelf hebben, is dus zeer bevorderlijk bij het wegnemen van vooroordelen.

Dit zou ook precies het verhaal kunnen zijn dat ik mijn vierdeklassers in Nederland zou vertellen. We zouden het dan hebben over mogelijke vooroordelen die leerlingen zelf hebben en ik zou vragen of leerlingen contact met mensen uit heel andere culturen hebben. Hiermee blijft de contacttheorie een interessant concept om over na te denken, maar echt voelbaar wordt het niet. Het blijft een abstracte theorie, omdat er nauwelijks cultuurverschillen zijn tussen mij en de leerlingen die deze theorie tot leven wekken.

In India gebeurde dit wel. Met het bespreken van de contacttheorie hadden de leerlingen en ik plots door dat dit over ons ging. Wij waren die mensen met verschillende culturele achtergronden die met elkaar in contact waren gebracht. Wij hadden andere gewoonten en gebruiken

die we niet altijd van elkaar begrepen (zo duurde het een tijdje voordat ik erachter kwam dat het kenmerkende zijwaarts knikken van het hoofd dat veel Indiërs doen, ja betekent en geen teken is dat leerlingen het niet eens zijn met wat je zegt). Wij hadden bepaalde vooroordelen over de ander. Pas toen we elkaar leerden kennen bleken we in wezen helemaal niet zo van elkaar te verschillen. Ook deze leerlingen droomden van een toekomst met een mooie baan, wilden verre reizen maken en met vrienden uitgaan. We realiseerden ons dat wij de contacttheorie van een abstract begrip tot een realiteit hadden zien transformeren. Dat bracht een enorm sterk gevoel van verbondenheid met zich mee.

VERRIJKEND

Vanaf dat moment werden de, vaak wat verlegen, Indiase studenten heel nieuwsgierig naar de Nederlandse cultuur. Ze wilden weten of het waar was dat je in Nederland kon samenwonen zonder getrouwd te zijn, hoe ik was opgegroeid en hoe lang het duurde om in Nederland van noord naar zuid te reizen. Zij vertelden mij op hun beurt hoe het met het kastesysteem in India zit, hoe de grote steden met overbevolking omgaan en welke rol religie in de samenleving speelt. Deze wederzijdse interesse was mooi om te zien. Een leerling schreef mij in een brief die ze me bij mijn vertrek gaf: *'What most of the Indians think of foreigners is that they are shy and that they have a completely different mindset than we have. But after meeting you, interacting with you, I saw our similarities'*.

Het lesgeven in India heeft mij als beginnend docent veel gebracht. Naast bewustzijn over verschillende manieren van lesgeven en houdingen van leerlingen, heeft het mij vooral de ervaring gegeven dat contact met mensen uit andere culturen heel verrijkend is; iets dat ik zeker zal laten terugkeren in mijn lessen maatschappijleer. Als docent wil ik mijn leerlingen graag verdraagzaamheid naar andere culturen en mensen met andere achtergronden bijbrengen. Nu ik zelf die verbondenheid heb gevoeld, zal ik dat beter op mijn leerlingen kunnen overbrengen. Het zou daarom voor iedere (toekomstige) docent een enorme verrijking zijn om al hetgeen we als theorie aan onze leerlingen presenteren eens echt te ervaren. ♦

Frouke de Wijs volgt de eenjarige Educatieve Master tot docent Maatschappijleer aan de Radboud Docentenacademie in Nijmegen. Deze opleiding organiseert elk jaar de mogelijkheid om door middel van een stage ervaring op te doen met lesgeven in het buitenland. Frouke is samen met drie medestudenten (een biologie-docent en twee docenten Engels in opleiding) naar India gereisd. Zij hebben ieder in drie weken tijd circa vijftien lessen voor de Indiase leerlingen verzorgd.

SINGHANIA SCHOOL

De Smt. Sulochanadevi Singhania School is een particuliere school in Thane, een voorstad van Mumbai in India met maar liefst 6.400 leerlingen van 4 tot 18 jaar oud. De *Hindustan Times* heeft de school, die onder leiding staat van Revathi Srinivasan, in 2017 uitgeroepen tot beste school van de stad. Ook heeft Singhania School in de *Education World India School Rankings* een derde plaats gekregen in de lijst van beste scholen van India. De voertaal op school is Engels. Klassen bestaan uit circa veertig tot 45 leerlingen en alle standaardvakken worden onderwezen. Tevens kunnen de oudere leerlingen keuzevakken kiezen, waaronder sociologie. Singhania School bestaat dit jaar vijftig jaar.

OVER CHANNEL 6 FAKE NEWS

Door middel van culturele projecten wil Stichting F6 jongeren bewust maken van en kennis bijbrengen over politiek en democratie. Een daarvan was *Channel 6 Fake News*. Dit project bestond uit drie rondes. In eerste instantie waren er voor alle studenten van het Mediacollege Amsterdam open colleges over politiek en media. Daarna werden alle leerlingen opgeroepen om zich aan te melden voor de sollicitatieprocedure voor de redactie. Hiermee konden zij hun vrije ruimte vullen. In januari 2018 startten de vijftien geselecteerde studenten onder leiding van Peter Paul Kleinlooh en Stefan Brans met de redactie-vorming. De studenten kregen training in journalistieke vaardigheden en de redactie-formule werd uitgewerkt. Vanaf begin maart tot aan de gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart verzorgde het redactieteam dagelijks uitzendingen en plaatste *content* over de Amsterdamse verkiezingen op hun eigen *channel*. Daarbij wisselden echt nieuws en reportages en nepnieuws elkaar af.

Naar aanleiding van het project is een les-pakket over nepnieuws samengesteld, dat op meerdere scholen heeft gedraaid. De effectiviteit hiervan wordt nu onderzocht door de Universiteit van Amsterdam, die aan het begin en aan het einde van de lessenserie een enquête onder scholieren heeft afgenomen. Het project krijgt komend jaar een vervolg rond de Europese verkiezingen. In die editie is er ook veel aandacht voor verspreiding van (nep-)nieuws en de rol van *influencers* en algoritmen.

Informatie:

www.fzes.nl en channel6fakenews.nl

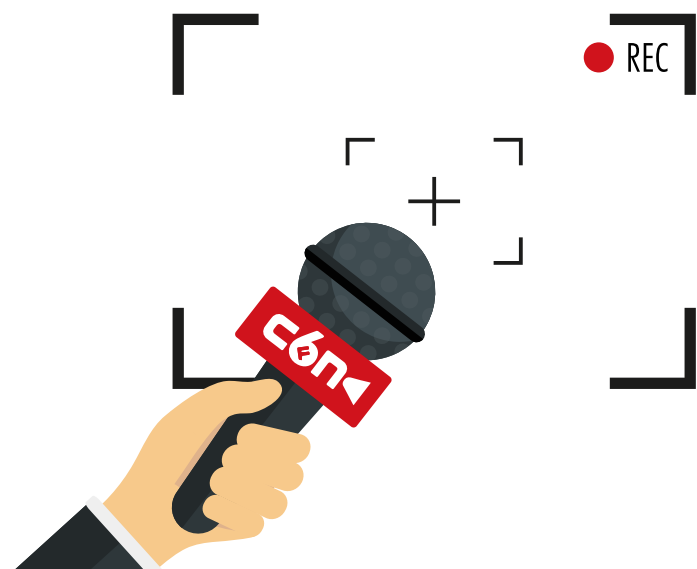
PROJECT CHANNEL 6 FAKE NEWS

BETROUWBAAR ONBETROUWBAAR

Jongeren actief betrekken bij de gemeentepolitiek en hen tegelijkertijd mediawijs maken op het gebied van nepnieuws: dat is een hele klus, zo weten docenten maatschappijleer. Het Mediacollege Amsterdam en Stichting F6 kregen dit op een originele manier voor elkaar. In project *Channel 6 Fake News* werd voor en door mbo-studenten (nep)nieuws over de gemeenteraadsverkiezingen gemaakt.

KARIN PEUSENS

'Zelf heb ik het nieuws altijd interessant gevonden, maar mijn meeste leeftijdgenoten volgen de actualiteit niet of ze delen alleen nieuwsberichten op Facebook die ze interessant vinden, maar vragen zich niet af of die echt kloppen. Dat mag je natuurlijk helemaal zelf weten, maar ik vind eigenlijk wel dat je bepaalde basiskennis moet hebben over wat er in de wereld gebeurt.' Aan het woord is Demi Kruijswijk, net afgestuurd vormgever aan het Mediacollege Amsterdam. Ze is een van de vijftien mbo-studenten die afgelopen voorjaar meededen aan het project *Channel 6 Fake News*. De geselecteerde scholieren kregen een spoedcursus journalistiek, om vervolgens via uiteenlopende kanalen leeftijdgenoten te informeren over en te interesseren voor de gemeenteraadsverkiezingen (zie kader). Extra uitdaging voor deze kersverse redactie: hun berichtgeving moest zowel echte feiten als nepnieuws bevatten. Peter Paul Kleinlooh, directeur van de Stichting F6 en initiatiefnemer van het project: 'Aanleiding voor dit project was voor mij de inauguratie van president Donald Trump. Ik hoorde daarna veel verhalen over *fake news* en over hoe jongeren met nieuws omgaan. Daar wilde ik iets mee'.

De deelnemers aan Channel 6 Fake News

SEKSLEVEN

Kleinlooh zocht contact met onder meer Stefan Brans. Brans is freelance docent op onder meer het Mediacollege Amsterdam en geeft vooral les in journalistieke en politieke vakken en mediawijsheid. Het duo vormde de eindredactie voor de leerlingverslaggevers. Brans: 'We wilden nieuws maken waardoor jongeren politiek interessant zouden vinden. Om dat te bereiken was er een andere benadering nodig. Daar hebben we als redactie lang over nagedacht. Zo spraken we politici bewust aan bij hun voornaam en met *je* en *jij*. De leerlingen vonden dat best spannend, maar daardoor kreeg je wel een andere sfeer en durfden leerlingen ook andere vragen te stellen. Zoals het raadslid dat tijdens de campagne de vraag kreeg of hij door de drukte nog wel tijd voor zijn seksleven had. Voor andere media een ondenkbare vraag, maar dit raadslid werkte leuk mee. Want, net als andere politici, had hij ook door dat ze via ons project een ander publiek dan normaal bereikten. Bovendien werkten de studenten heel professioneel'.

Dat beaamt Kleinlooh: 'We hadden er vooraf rekening mee gehouden dat we wel eens moesten ingrijpen als bepaalde items niet door de beugel konden, maar dat bleek helemaal niet nodig. We moesten de studenten soms zelf aanmoedigen om dingen die zij te veel ver vonden gaan wel te publiceren. Ook moesten we hen soms

zelf afremmen als ze tot veel te laat in het redactielokaal bleven. Dat is natuurlijk heel uitzonderlijk, zeker omdat een deel van het project in de vrije tijd van de leerlingen plaatsvond'.

DUBBELROL

Demi, die binnenkort aan haar eerste baan als vormgever gaat beginnen, kijkt net als de initiatiefnemers heel positief op het project terug: 'Ik deed vooral mee, omdat het vet klonk en het me leuk leek om met mensen van andere opleidingen samen te werken. Het kostte veel tijd, maar dat was het zeker waard. Het was vooral leuk dat alles wat deden echt werd gepubliceerd en er dus toe deed. Dat is bij veel vakken wel anders. Ook begrijp ik politiek nu beter en kan het ook op een andere manier bekijken. Wel vond ik het lastig om nepnieuws te maken. Het is toch gemakkelijker om berichten te verspreiden die echt waar zijn, dan dingen die niet kloppen'.

'Die dubbelrol was inderdaad lastig voor studenten', erkent Brans, 'Door onze ondertitel *betrouwbaar onbetrouwbaar* was het wel duidelijk voor de buitenwereld. Je ziet wel dat politici steeds handiger met nepnieuws kunnen omgaan'.

Voor jongeren is op dat gebied nog een wereld te winnen, constateert het drietal. Kruijswijk: 'Ik heb zelf vormgeving gestudeerd, dus ik weet echt wel wat je allemaal met Photoshop aan de werke-

lijkheid kunt veranderen, maar eigenlijk moet iedere leerling weten dat advertenties op Facebook vaak mooier worden gemaakt'.

Brans vult aan: 'Het is belangrijk dat leerlingen en docenten doorhebben dat er verschil zit tussen zelf handig gebruik van media kunnen maken en doorhebben hoe andere partijen media strategisch inzetten om je te beïnvloeden'.

ROL LERAREN

Als voormalig docent maatschappijleer ziet Kleinlooh ook een rol voor leraren weggelegd om leerlingen mediawijzer te maken: 'Docenten hebben soms angst voor nieuwe ontwikkelingen rond sociale media. Het zou goed zijn als ze hierover een open gesprek met leerlingen aangaan: hen wel stimuleren om nieuwe dingen te proberen, maar ook kritisch te zijn. Daarnaast kunnen docenten grote nieuwsgebeurtenissen, zoals aanslagen, beter duiden - dus goed uitleggen wat er is gebeurd, maar ook aan de hand van filmpjes van verschillende kanalen of artikelen uit verschillende kranten vergelijken hoe verschillend er naar de werkelijkheid wordt gekeken'. ♦

Karin Peusens is docent maatschappijleer op het Over Betuwe College in Elst.

VERHALEN ACHTER DE VOORDEUR

Leerlingen uit vwo-4 gingen op zoek naar verhalen achter de voordeur ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. In hoeverre zou jij je inzetten om mensen in nood te helpen?

Een vraag die de revue passeerde tijdens het vakoverstijgende project dat plaatsvond in de lessen maatschappijleer.

MARIAN VAN DEN BERGE

Het Eerbetoon met Paul Joseph

Leerlingen van het Goois Lyceum krijgen elk jaar de kans om een synagoge te bezoeken en zelf de betekenis van de joodse religie te ontdekken. De Bussumse school wil hiermee bijdragen aan de vergroting van kennis en wederzijds respect binnen onze maatschappij. Het afgelopen jaar werd ter aanvulling hiervan in samenspraak met Hans Jonker van de Historische Kring Bussum en Annet Betsalel, beiden actief in de Joodse gemeente Bussum, een bijzonder project over de Tweede Wereldoorlog opgezet. Scholieren kropen in de huid van zowel de redders als de onderduikers in de regio en kwamen oog in oog te staan met het leven onder extreme omstandigheden.

VLUCHT

Het startsein van het project werd gegeven met de vertoning van de film *Het Eerbetoon*. Hoofdpersoon een oud-leerling van het Goois Lyceum Paul Joseph gaf vooraf een korte inleiding over de vlucht met zijn ouders vanuit Naarden naar Zwitserland in 1943. Met hulp van vrienden uit Naarden ontsnapte het joodse gezin aan deportatie en bereikte na een avontuurlijke vlucht Zwitserland. In de documentaire reist Joseph de vlucht na, waarbij in vijf landen

ontroerende ontmoetingen plaatsvinden met mensen die tijdens die verschrikkelijke oorlogsjaren de moed hadden hun vervolgte medemensen te helpen.

Daarna maakte heel vwo-4 een uitstapje naar de synagoge. Ze kregen informatie over de joodse rustdag en over de joodse gemeenschap. Aan het eind van het bezoek werd de Thora getoond. Rond het bezoek werd aan de leerlingen een aantal vragen gesteld over de geschiedenis van honderd jaar Joods Bussum en het onderduiknetwerk in het Gooi.

Bezoek van leerlingen aan de synagoge in Bussum (foto: Marian van den Berge)

SYNAGOGE

'Tijdens het project gingen we op bezoek in de synagoge. De naam *Sjoel* is Jiddisch voor synagoge; het woord is afgeleid van het Duitse woord *Schule* (school). We zaten in de banken die voor vrouwen bestemd zijn. Deze stoelen waren gestoffeerd, de andere banken waren dat niet. Zo kwam de positie van de vrouw ter sprake. In tegenstelling tot mannen hoeven vrouwen niet alle wetten uit de Thora na te leven. We hebben kennis mogen maken met de joodse cultuur en haar achtergronden en hebben met elkaar over verschillende standpunten gesproken. Het was een heel bijzondere ervaring. We kregen informatie over de joodse rustdag. De sabbat begint op vrijdagavond en eindigt op zaterdagavond als de zon ondergaat. De joodse voorganger vertelde ons over de gezellige joodse gemeenschap, het belang van rust en het gezin. Daarnaast kregen we het heilige boek te zien, de Thora. Dit Hebreeuwse woord betekent wet. De tekst van de Thora is met de hand geschreven op perkament. Om dit te kunnen doen, moet je lang studeren. Elke letter is een kunstwerkje op zich. Het schrijven duurt heel lang omdat

er geen fouten mogen worden gemaakt. Overal waar je in de wereld komt, wordt dezelfde tekst gebruikt. Tot slot werd benadrukt dat wij allemaal moeten leven door onze eigen gevoelens te volgen en ons bewust moeten zijn van de groepsdruk: "Altijd zelf blijven nadenken. We hebben elke dag de kans om voor het goede in de maatschappij te kiezen. Besef dat!". Deze woorden kregen wij mee als levensles. Al met al was het een erg leuk, interessant en ook inspirerend uitstapje!

ISABELLE SMIT | VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

OP ZOEK NAAR REDDINGSVERHALEN

Aansluitend gingen de jongeren zelfstandig op zoek naar reddingsverhalen in het Gooi. Elke groep kreeg een naam uit de lijst (zie voorbeeld in kader) van door Yad Vashem in Jeruzalem erkende redders van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

No.	NAAM	Betrokking 1)	Datum aangifte		Vorige woonplaats (of adres 2)	Nieuwe woonplaats (of adres 2)
			in	uit		
1	Winter, Josef	--	1-5-39	11/3/42	Koedijkln. 8	
1	Loonenberg, Gustaaf	zonder	1Jun41	24/8/42	Koedijkln. 8	Asd
1	Grüneberg, Frieda (Wed Heijdt)	zonder	18Jan45	22Apr45	Two Englaan 20	Westerbork
1	Levy, Regina S (Wed Grüneberg, Sigmund)	zonder	16Jan45	7Jun45	Two Englaan 20	Westerbork
5	Barkelau, Samuel	zb	15Mrt47	14Aug47	van nr 6 voorsz	Dorpt
5	Meijer, Ronald W	zb	7Oct50	29Jul53	Asd	Bonnas

De woningkaart komt uit het Archief gemeente Bussum 1919-1989 dat wordt bewaard in het Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen. Het toegangsnummer is '1.2.2 Burgerlijke stand en bevolkingsadministratie', met de allesbepalende J-stempel die de gemeenteambtenaren plaatsten, de aanduiding v.o.w., die betekent 'vertrokken onbekend waarheen' en de bestemming Westerbork.

Als het oorspronkelijke woonadres van de redder(s) werd gevonden, maakten de scholieren foto's vanaf de openbare weg. Soms wilden de huidige bewoners vragen over de geschiedenis van het huis beantwoorden.

Het gedenkteken bij Yad Vashem

1. VRIES DE, MARIA; WICHERTS, ERIC

Maurice Leonard Prins and his parents lived in Amsterdam until September 1942, when the situation for them became too precarious. Their friend, Mr. J. H. Reyedam, found them a place to hide with Maria de Vries, a divorcee living with her teenage son, Eric Wicherts, in Huizen, North Holland. They stayed there until the liberation on May 5, 1945, during which time they were joined by an aunt who had been forced to leave her hiding place in The Hague. Maurice's parents were given a room and Maurice lived in the attic and they all had access to the living room and kitchen. Maria's father constructed an escape hatch in the living room that led under the house, and it was there that the Prinses hid during one of the Nazi searches of the village looking for hidden Jews. Huizen was a fishing village on the IJsselmeer and Eric Wicherts used available fishing boats to pick up weapons dropped by the Allies, which he distributed to the underground. He turned his home into a warehouse for weaponry that supplied one of the Dutch underground groups.

On April 10, 1980, Yad Vashem recognized Maria de Vries and her son, Eric Wicherts, as Righteous Among the Nations.

ONDERDUIKEN IN BOEKENKAST

'Donderdag 19 april bezochten wij samen met een journalist een huis aan de Singel in Bussum, waar onderdak was geboden aan de familie Hoffman, een joods stel dat in de oorlog ook nog een baby'tje kreeg. Binnen hadden wij een openhartig gesprek met de mensen die er ten tijde van de Tweede Wereldoorlog naast woonden en toen nog kleine kinderen waren. Zij vertelden waar de onderduikers verborgen zaten en hoe stil en onzichtbaar ze moesten leven. Boven hadden ze een slaapkamer ter beschikking waar ze niet uit mochten. Wanneer er Duitse soldaten aanklopten, verstopten ze zich in een minuscule ruimte onder de vloer, boven een boekenkast. Wij hebben dit huis bezocht voor ons project *Verhalen achter de voordeur*, waarin we leerden over de lokale geschiedenis en het zoeken naar correcte bronnen. We gingen naar huizen in onze regio om het verhaal van onderduikers en redders aan het licht te brengen. Daarnaast verdiepten we ons in de verhalen van onze eigen families over de oorlog, verhalen achter onze eigen voordeur. Het was erg interessant om het verhaal te horen van mensen die er zo dichtbij stonden en wij zijn daar dan ook dankbaar voor.'

CO EIJPE & MAIREAD WILCOX | VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

Historicus Hans Jonker hielp de leerlingen op weg door de oorspronkelijke onderduikadressen uit te zoeken. Daarnaast was hij beschikbaar voor verdere verwijzingen. Leerlingen maakten door zijn toedoen gebruik van krantenartikelen op de website van de Koninklijke Bibliotheek. Bij de toegekende naam stond het reddingsverhaal voor de scholieren in het Engels. Er werd digitaal gezocht naar meer informatie over de persoon en geïnformeerd naar woningkaarten van de huizen waar de redders hadden gewoond.

FAMILIEVERHALEN

Tot slot gingen de jongeren op zoek naar de verhalen achter hun eigen voordeur. De groepsleden vroegen thuis wie in de familie iets over eigen herinneringen of verhalen van de Tweede Wereldoorlog kon vertellen. Hiervan maakten leerlingen indrukwekkende en openhartige fotopresentaties en vlogs met behulp van bestaande documenten zoals foto's, persoonsbewijzen en bonkaarten.

Sint Anna Hoeve eind jaren dertig

MIJN OMA

'De moeder van mijn moeders kant, heeft de hele Tweede Wereldoorlog meegemaakt. Ze is namelijk geboren in het jaar 1935 en was 5 jaar toen de oorlog in 1940 begon. Ze woonde met haar ouders en tien broers en zussen op de boerderij *St Anna Hoeve* op de Neerseweg 111 in Limburg. Ze hadden twee joodse onderduikers verstopt in de schuur achter een luik van de boerderij. Er kwamen heel vaak Duitsers naar de boerderij, omdat zij natuurlijk heel veel voedsel hadden, maar de Duitsers hebben de onderduikers nooit gevonden. Ook hebben ze een keer met de hele familie voor de Duitsers moeten vluchten en hebben toen heel lang op klompen naar het dorp moeten lopen, aangezien ze buiten het dorp woonden. Ze hebben toen een paar dagen bij een oom gescholen. Ook is haar broer een keer opgepakt in het leger om te gaan werken, maar haar vader heeft dat net kunnen voorkomen. Verder vertelde mijn oma ook een keer dat er iemand in hun kelder is doodgeschoten, maar daar wilde ze niet veel over vertellen want dat is een groot familiegeheim. Veel wil mijn oma niet kwijt over de oorlog, omdat het natuurlijke een erg heftige en ook traumatiserende periode in haar jonge leven was.'

NOORTJE | VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

FAMILIE UIT BUSSUM

'De familie van mijn vaders kant woonde destijds in Bussum. Mijn opa is geboren in 1935 en mijn oma in 1942. Mijn opa was dus 5 jaar oud toen de oorlog begon en mijn oma is tijdens de oorlog geboren. Mijn opa woonde destijds op de Melkweg 13 en 15. Dit is in de buurt van *Bel Ami*. In de oorlog heette dit *De Rozenboom*. Het pand was in de oorlog in beslag genomen door de Duitse Wehrmacht. In de Melkweg woonden dan ook overal Duitsers en SS'ers. Hierdoor heeft mijn familie zich niet veel met de oorlog bemoeid en ook geen onderduikers in hun huis verstopt. Het risico was te groot. Wel heeft de Hongerwinter een grote rol gespeeld. Ik heb gehoord dat de vader van mijn opa helemaal naar Arnhem liep voor eten.'

LEERLING VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

MIJN HUIS

'Ik woon in de Versteeghstraat. De straat is vernoemd naar een verzetsheld. Het huis is gebouwd in 1943, dus midden in de oorlog. Ook is het huis gebouwd met resten van andere huizen. Ons dakbeschoot bestond bijvoorbeeld ook uit schoolborden van een school op de Brinklaan, die in de oorlog is gebombardeerd. Wij zijn de tweede bewoners van dit huis. De vorige bewoners noch mijn familie hebben documenten of voorwerpen uit de oorlog gevonden.'

ELINA | VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

ONDERDUIKERS

'In de oorlog woonde mijn oma van mijn vaders kant op een boerderij in Loosduinen, dicht bij Den Haag. Zij vertelde mij dat haar ouders vrijwel altijd

De boerderij van de grootouders van Manon

onderduikers in huis hadden, wat goed mogelijk was op een boerderij. Ondanks dat ze destijds een jaar oud was, had oma mij twee specifieke verhalen te vertellen. Op een avond kwamen vijf mannen aankloppen bij de boerderij. Zij hadden twee dagen gelopen en waren uitgeput. De mannen wilden bij hen intrekken, waarna mijn oma's ouders hen hebben laten onderduiken. De meeste mensen verwachtten dat alle onderduikers joods zijn. Dit was echter niet het geval. De mannen waren opgepakt en in de trein gestopt. Wat ze hadden gedaan wist mijn oma niet en waarheen ze gingen wisten de mannen zelf ook niet. Er bestaat natuurlijk een grote kans dat ze naar Auschwitz werden afgevoerd, maar dit is niet zeker. Ze waren uit de trein gesprongen om aan hun bestemming te ontkomen. Zo kwamen ze aan bij de boerderij van oma. De mannen hebben er tot het einde van de oorlog geleefd, in totaal zo'n anderhalf jaar'.

Haar stond bij dat de Duitsers meerdere keren op een willekeurig moment in hun huis zijn binnengevallen. Dit verhaal heeft ze later van haar ouders gehoord. Er werd op een avond aan de deur geklopt. Het was midden in de nacht en iedereen lag te slapen. Haar moeder kwam uit bed en deed de deur open. De Duitsers zochten een slaapplek. Als Nederlandse burger kon je in zo'n situatie niet gemakkelijk *nee* zeggen. De Duitsers bleven twee nachten bij hun slapen. Toen ze weggingen namen ze de sieraden van haar moeder mee. Die twee dagen lang hebben de onderduikers stil moeten zijn. Behalve de vijf mannen, hadden ze vaak wisselende onderduikers die langskwamen.'

MANON | VWO-4, GOOIS LYCEUM BUSSUM

OVER DE PERSONEN

- www.wiewaswie.nl
- www.familysearch.org
- www.maxvandam.info
- www.gooienvechthistorisch.nl

OVER DE HUIZEN

- www.gooienvechthistorisch.nl
- www.historischekringbussum.nl
- www.beeldvanbussum.nl

OM VERDER TE LEZEN/KIJKEN

- https://www.youtube.com/watch?v=_mYjXzxOTWc
- <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=en>
- www.100jaarjoodsbussum.nl

PROJECT

M&P stelde historicus Hans Jonker een aantal vragen over het project.

Wat is volgens u de meerwaarde van een bezoek aan een synagoge (of moskee)?

'Leerlingen komen in aanraking met de begrippen *symbool* en *ritueel* als cultuuruiting. Door een synagoge of moskee te bezoeken kunnen zij deze kennis toepassen door voorbeelden van symbolen en rituelen te herkennen. Zij kunnen vooral leren inzien dat zij zelf ook in een wereld vol symbolen en rituelen leven.'

Vindt u dat scholen een dergelijk bezoek vast in hun programma moeten opnemen?

'Nou nee, ik zou het eerder voor de geïnteresseerde leerling aanbieden. Zowel in het jodendom als in de islam zijn vele uitingsvormen. Laten ze vooral inzien dat zo'n gebouw een voorbeeld is van de manier waarop mensen met dezelfde denkwereld elkaar vinden.'

Wat zouden docenten ter voorbereiding kunnen doen?

'Vooral een link leggen met hun eigen leven en belevingswereld. Laten zij zich er vooraf van bewust worden dat wat zij gaan zien een andere variant (*cultuurvorm*) van dezelfde ingrediënten is. Ter overweging zou ik mee willen geven dat het heel belangrijk is om te proberen een gesprek te organiseren met een joodse of islamitische leeftijdgenoot die goed kan uitleggen hoe hij/zij in die andere cultuur is opgegroeid.'

Wat zou u jongeren in het bijzonder willen meegeven met betrekking tot het project *Verhalen achter de voordeur*?

'Ik zou graag willen dat zij zich een voorstelling maken hoe het is als degenen die jou moeten beschermen (overheid, politie) juist de bedreigers worden, en er niemand is die jou wil of durft te beschermen - en dat er dan mensen zijn die de ongelooflijke moed hebben om dat toch te doen.'

M&P zette het gesprek voort met Annet Betsalel, cultureel en pastoraal medewerkster van de Joodse gemeente Bussum.

Wat is volgens u de meerwaarde van een bezoek aan een synagoge of moskee?

'Aan het lijstje zou ook *kerk* moeten worden toegevoegd, of instellingen van andere religies, omdat dat, wegens de verregaande secularisering van de samenleving, plekken zijn waar jongeren zelden of nooit komen. Religieuze tradities zijn vrijwel geheel uit de samenleving verdwenen, terwijl kennis ervan toch tot de algemene ontwikkeling behoort. Het bezoek aan gebouwen van niet-christelijke geloofsgemeenschappen vergroot de kennis over de pluriformiteit van het gedachtegoed in Nederland en brengt meer nuance in het debat over minderheden en politieke standpunten. Kennis verkrijgen over waar de Nederlandse tradities, waarden en normen op zijn gestoeld (voor een groot deel afstammend van oorspronkelijk joodse uitgangspunten, zoals de Tien Geboden) is een grote meerwaarde. Hierin is door de ontkerkelijking een grote lacune ontstaan. Wie kan bijvoorbeeld onze grote schilders als Rembrandt begrijpen als je geen enkele weet hebt van Bijbelse geschiedenis? Waar komen de christelijke feestdagen vandaan? Et cetera.'

Vindt u dat scholen een bezoek vast in hun programma moeten opnemen?

'Aan de reacties van veel scholieren te zien boeit het onderwerp joodse religie ze. Ook het (kort) vertellen van de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland (in ons geval in het Gooi) wordt als interessant gezien. Er komen dan ook tijdens

en na afloop veel vragen. Om jongeren meer inzicht over bestaande geloofsgemeenschappen te geven, zijn bezoeken aan de gebouwen - die voor velen alleen maar een over het hoofd gezien onderdeel van het landschap uitmaken - essentieel in de vorming van hun wereldbeeld: door er naar binnen te gaan en door een goed geïnformeerde rondleider te worden voorgelicht over het specifieke gebouw en wat zich daar nu afspeelt.'

Wat zou u jongeren in het bijzonder mee willen geven?

'Naast feitelijke informatie over het jodendom en de geschiedenis van de joodse gemeenschap - met name die van de Tweede Wereldoorlog - ook een aantal kernwaarden die in het kort neerkomen op respectvolle behandeling van je medemens. Het zou goed zijn als de scholieren al het een en ander weten door op school wat basiskennis te krijgen. Het feit dat veel leerlingen uit vwo-4 nog nooit van de Tien Geboden hadden gehoord en niet wisten wie Mozes was, is kenmerkend voor het huidige kennisniveau. Overigens zouden op dat gebied de (kunst)geschiedenis en literatuur docenten ook een rol kunnen (moeten) spelen.'

Merkt u veel van dreigingen waar de joodse gemeenschap mee heeft te maken?

'Dat valt erg mee in het Gooi, maar daar wordt ook hard gewerkt aan goede relaties en dialoog met de andere geloofsgemeenschappen. Ook groepen uit de islamitische gemeenschappen komen op bezoek in de synagoge (en vice versa). We zijn alert op dreigingen, maar proberen normalisering van de relaties te vergroten door de eerdergenoemde banden aan te gaan. Ook met de overheid zijn er goede verhoudingen die, mochten er signalen van dreiging zijn, daarop inspelen. Het spreekwoord "Onbekend maakt onbemind" kun je ook omdraaien...'

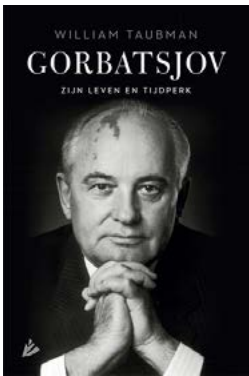
Kunt u iets vertellen over de uitgangspunten van de pilot *Verhalen achter de voordeur*?

'Scholieren onderzoeken wat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in hun eigen lokale omgeving heeft afgespeeld. Dat geeft een diep en blijvend beeld en is niet meer iets dat je uit een boekje of een documentaire haalt. Nee, je ontdekt dat het bij wijze van spreken onder je eigen neus heeft plaatsgevonden. Sowieso heeft het zelf ontdekken van zaken een grote impact op het je eigen maken van informatie. Nu op deze manier de kennis over de joodse gemeenschap tijdens de oorlogperiode in onze regio heel persoonlijk wordt, wordt ook duidelijk tot welke catastrofale gevolgen deze gewetenloze discriminatie en vervolging heeft geleid. Door in het project uit te gaan van mensen die hun leven hebben gewaagd (en soms ook verloren) om hun medemens te redden, geef je ook nog levensvragen mee als: "Wat was de motivatie van deze moedige mensen? Hoe heeft het in ons land, waar Joden al eeuwen in vrede woonden, zover kunnen komen?". Dat laatste met name door allerlei vormen van passieve en actieve collaboratie - en dan morele vragen naar onze eigen tijd brengend: "Waar trek jij de lijn van het schouderophalen over onrecht jegens anderen?".'

ZINVOL OF NIET?

In het kader van de pluriforme samenleving bezoeken Bussumse leerlingen tijdens de lessen maatschappijleer elk jaar de synagoge en de moskee. De scholieren laten weten deze excursie als een toegevoegde waarde te beschouwen. Behoort nadenken over de wereldreligies bij het vak maatschappijleer en is het zinvol om een synagoge, moskee en kerk te bezoeken tijdens de lessen maatschappijleer teneinde de joods-christelijke en islamitische cultuur en religie beter te leren kennen? Graag horen we hoe u erover denkt. Reacties kunt u sturen naar: m.vandenberg@maatschappijpolitiek.nl. ♦

RECENSIES

PRESIDENT ZONDER LAND

Als Michail Gorbatsjov, partijleider en president tijdens de laatste jaren van de Sovjet-Unie, in 1990 was vermoord, hadden historici vele jaren gefilosofeerd over de gunstiger loop van de geschiedenis als hij in leven was gebleven. Voor staatslieden die hun reputatie bij het nageslacht koesteren, is het zaak tijdig een huurmoordenaar te charteren.

WOLTER BLANKERT

Meer dan wie ook heeft Michail Gorbatsjov vorm gegeven aan de wereld van na 1989, maar hij zag zijn gezag en reputatie in zijn laatste jaren als president teloorgaan. Na zijn pensionering, bijna dertig jaar geleden, is van eerherstel geen sprake geweest, zeker niet in eigen land. De uitgebreide, 830 bladzijden tellende, aan hem gewijde biografie maakt duidelijk dat dit begrijpelijk is, ondanks zijn enorme verdiensten. De auteur volgt nauwgezet alle gebeurtenissen uit Gorbatsjovs leven, waarbij op privéterrein niets schokkends te vermelden valt. Een modelleerling, een voortreffelijk echtgenoot en vader en een matige drinker op de koop toe. De nadruk ligt daardoor op zijn politieke loopbaan, waarbij de aaneenrijging van details de grote lijn soms schaadt.

PERESTROJKA

Kort na zijn aantreden in maart 1985 verraste Gorbatsjov zijn landgenoten en de buitenwacht met zijn verfrissende en energieke optreden. Opgeklommen door trouw de partijlijn te volgen, predikte hij als partijleider *glasnost* (openheid), met vrijheid van meningsuiting als voornaamste kenmerk. Verboden geschriften werden vrijgegeven, dissidenten vrijgelaten. Hij democratiseerde de Communistische Partij, met aanzwellende kritiek op de partijleider als dank. Zijn oprechte geloof dat een hervormd communisme de oplossing bood, weerhield hem ervan zich tot een meerpartijenstelsel of tot de vrijmarkteconomie te bekeren. Daardoor werd de kritiek van de *echte* democraten steeds feller. Zijn beleid van *perestrojka* (hervormingen) kwam niet van de grond, omdat hij geen concreet doel voor ogen had. Scherp zag hij in dat een snelle overstap naar de vrije markt tot chaos en verpaupering zou leiden (wat na zijn val inderdaad gebeurde), maar een programma voor geleidelijke hervormingen had hij niet. Enkele jaren mocht Gorbatsjov zich verheugen in een grote binnenlandse populariteit. Die verdween als sneeuw voor de zon toen de *glasnost* uitmondde in nationalistische afscheidingsbewegingen, in het afschudden van het sovjetjok in de satellietstaten en in een toenemend tekort aan consumptiegoederen door het wegvallen van discipline.

Gorbatsjovs voornaamste wapen, zijn overtuigingskracht, liet hem in de steek toen steeds duidelijker werd dat hij zijn greep op de gebeurtenissen verloren had. Hij hield de conservatieve krachten de hand boven het hoofd en daardoor verloochende hij zijn bondgenoten.

GEWELDLOOS

In het buitenland is de reputatie van Gorbatsjov beter bestand tegen de tijd gebleven. Begrijpelijk, de voormalige satellietstaten hebben aan hem hun vrijheid te danken, de Duitsers hun eenheid. Wel maakt de auteur duidelijk dat dit geenszins het beoogde doel van Gorbatsjovs politiek is geweest. Ook hier geloofde hij in het succes van een hervormd communisme. Ook hier gleden de teugels uit zijn handen, maar wel slaagde hij erin dit te verkopen als passend binnen zijn streven naar een gemeenschappelijk 'Europees huis', gespeend van onderlinge rivaliteit.

Vrijwel uniek in de geschiedenis is Gorbatsjovs diepgewortelde overtuiging dat geweld geen optie is, niet om de Sovjet-Unie bijeen te houden en niet om de satellietstaten in het gareel te krijgen. Zo ontnam hij, onbewust, de Sovjet-Unie haar fundament. De Europese leiders wilden zijn 'Europees huis' nog wel lippendienst bewijzen, maar de Amerikanen wezen dit bot af. Zij beschouwden zich als de overwinnaar na de Koude Oorlog, niet dankzij Gorbatsjov, maar dankzij de eigen harde politiek. *'The winner takes all'*, geen herenigd Duitsland zonder volledig NAVO-lidmaatschap. Gorbatsjov gaf tandenknarsend toe, dreigen met geweld zou door niemand serieus worden genomen, zoals bij een leraar die elke greep op de klas is kwijtgeraakt. Wel wist hij hier nog de schijn van een logische overeenkomst op te houden, al voorkwam dit niet dat hij zijn laatste restje prestige in eigen land verspeelde. Voor Boris Jeltsin werd het daardoor nog gemakkelijker hem terzijde te schuiven en de Sovjet-Unie op te blazen. ♦

William Taubman, GORBATSJOV, ZIJN LEVEN EN TIJDPERK, *Hollands Diep*, Amsterdam, 2017, 830 bladzijden

LESSUGGESTIE

Michail Gorbatsjov was in 1989 een populaire leider in eigen land met wereldfaam. Twee jaar later werd hij in eigen land verafschuwd en nam het buitenland hem niet meer serieus. Een dergelijke 'carrière' is niet uniek voor een politicus. Probeer een aantal factoren te bedenken of op te zoeken die een verklaring kunnen geven voor de snelle val van een eerst succesvolle politicus (vrouw of man).

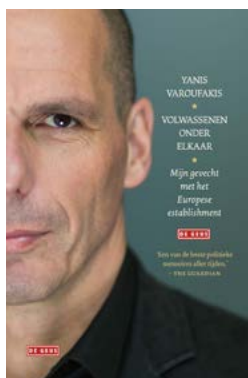

TELOORGANG VAN ONS INFORMATIESYSTEEM

Al Gore bouwde een goede reputatie op als vicepresident onder Bill Clinton, verloor op het nippertje de verkiezingen van George Bush jr. en vestigde daarna zijn reputatie als milieu-onheilsprofeet. Ook op andere terreinen heeft Gore van zich laten horen.

Dit boek lijkt te gaan over de strijd tussen Donald Trump en de traditionele media, maar daaraan is alleen het laatste hoofdstuk gewijd. Dat is geen wonder, want het blijkt te gaan om een opgewarmde herdruk van een reeds in 2007 verschenen boek. Van een 'totale herziening' is geen sprake. Op zich is dat best interessant, want daardoor wordt nog eens duidelijk dat veel van de Trumpiaanse aanpak zijn wortels in de periode van het presidentschap van George Bush jr. (2001-2009) heeft. In dit boek is hij nog de schurk, die de aanslag op het WTC (11 september 2001) misbruikt om de Amerikaanse vrijheden drastisch in te perken. Bush gebruikte ter verdediging daarvan vooral demagogische, niet-rationele, argumenten, maar kreeg desondanks nauwelijks weerwoord van het gros van de media. Een deel daarvan volgde hem klakkeloos of vond zijn aantasting van democratische waarden, zoals het besponen van enorme groepen burgers, nog niet ver genoeg gaan. Angst voerde de boventoon en daaraan werd alles ondergeschikt gemaakt. Gore betoogt dat in een democratisch land de rede moet regeren: op regeringsniveau, bij de volksvertegenwoordiging, in de media en in het publieke debat. Op het probleem van mogelijk verschillende visies op *redelijkheid* gaat hij niet in, hij is de maatstaf daarvoor (en juist dat maakt zijn tegenstanders zo razend, zo onredelijk). Het zal geen verbazing wekken dat hij de klimaatprobleemontkenners opvoert als voorbeeld van mensen voor wie feiten niet tellen. Bij veel voorbeelden die hij geeft van de verdraaiing van de feiten denk je nu 'net Trump', maar die was in 2007 nog niet in beeld. Die verschijnt pas voluit in het laatste hoofdstuk ten tonele en krijgt vanzelfsprekend de volle laag, maar nieuwe feiten levert dat nauwelijks op. *WB*

Al Gore, *DE AANVAL OP DE REDELIJKHEID*, Spectrum, Houten, 2017, 318 bladzijden

EUROPESE INSIDERS

Staan een rockster-attitude en politiek ver van elkaar? Deze vraag wordt door iedereen met ja beantwoord. Oud-minister Jeroen Dijsselbloem zegt daarentegen: 'Yanis Varoufakis'. Deze voormalige motorrijdende Griekse minister van Financiën beschrijft in zijn memoires deze korte, maar krachtige ministersperiode.

Momenteel strijdt Yanis Varoufakis samen met DiEM25 voor een democratischer Europa, maar welke weg heeft hij hiervoor afgelegd? Eerlijkheidshalve moet worden bekend dat dit boek zo rijk aan anekdoten is dat het lezen ervan stroef verloopt. Hierdoor geeft het een interessante blik in de keuken van de Europese 'insiders', zoals Larry Summers de politici met macht noemt. Summers wordt door Varoufakis aangehaald, aangezien in een nachtelijk gesprek met hem twee soorten politici worden beschreven: de insiders met macht en de outsiders, een groep die wordt genegeerd door de insiders. Volgens Summers is het verschil tussen hen dat de outsiders de vrijheid hebben om de waarheid te vertellen. De toon is gezet en Varoufakis maakt pijnlijk duidelijk wie er in de Europese politiek toe doet: Franse politici die een-op-een lovend over Varoufakis zijn, maar voor de media een ander verhaal verkondigen, of onze eigen Jeroen Dijsselbloem die intimiderend overkomt totdat een Duitse minister belt. Voor de Fransen heeft hij begrip, zij weten dat ze niets kunnen, maar voor Dijsselbloem is hij bikkelhard. De theorie van Summers kan direct worden toegepast. Tijdens het lezen kan de lezer het boek structureren met een namenlijst van insiders en outsiders. Het uiteindelijke resultaat: de Europese macht in één oogopslag bekend. Varoufakis stelt vaak dat Europa niet democratisch is, maar het blijft bij een anekdotische beschrijving. Laat leerlingen deze anekdoten door middel van de theorie van de weerbare democratie categoriseren, waarna zij zelf een afweging kunnen maken. Is Europa wel of niet democratisch? *KV*

Yanis Varoufakis, *VOLWASSENEN ONDER ELKAAR. MIJN GEVECHT MET HET EUROPESE ESTABLISHMENT*, De Geus, Amsterdam, 2017, 640 bladzijden

BURGERSCHAP

Een pleidooi voor een breder gedragen visie op burgerschap dan de huidige nationalistische partijpolitiek. Een visie die bekend is met de weerbarstigheid en ongemakken rondom het thema.

Bram Eidhof schets in zijn pamflet over burgerschap een helder beeld over alle beren op de weg voor gedegen burgerschapsonderwijs. Zijn doel lijkt, naast meer aandacht en faciliteiten voor burgerschap, ook een aanval tegen een te ideologische lading te zijn. Leerlingen zijn namelijk geen objecten die een staatsleer of schooldogma klakkeloos overnemen, aldus de auteur. Hij hanteert daarvoor een gelaagd burgerschapsinzicht. Burgerschap is een kwestie van de burgers zelf. Daarom moeten leerlingen zelf en scholen medeformgever van het burgerschapsideaal zijn. Als toetssteen en overkoepelende laag ziet Eidhof het belang in van consensusdoelen. Deze worden ingevuld door de principes van onze democratische rechtsstaat. Deze overkoepelende principes zouden door grote groepen in de samenleving worden gedeeld. Hierin zit meteen een interessant punt van aandacht. In hoeverre zijn deze principes daadwerkelijk leidend voor de massa in onze samenleving? Is de gelijkheid tussen man en vrouw daadwerkelijk voor deze groep een onbetwistbaar punt? Daarnaast is bijvoorbeeld onder groepen jongeren het privacyvraagstuk minder relevant aan het worden. Een lethargisch antwoorden over het dilemma van de rechtsstaat zal niemand vreemd zijn. Desalniettemin is dit boek een aanrader voor iedere docent die burgerschapsonderwijs steunt. Eidhof heeft een fijne en duidelijk schrijfstijl, waardoor de materie zelfs voor leerlingen is te begrijpen. Ondanks het hierboven beschreven punt van aandacht is Eidhofs visie en onderzoek zinvol. Democratieën zijn een groot goed en toch kwetsbaar. Een democratische cultuur bevordert de weerbaarheid en duurzaamheid van onze democratie. *KV*

Bram Eidhof, *HET WILHELMUS VOORBIJ. OVER HET ONTWIKKELEN VAN BURGERSCHAP IN HET ONDERWIJS*, Van Gennep, Amsterdam, 2018, 88 bladzijden

Coen Gelinck | www.nvlm.nl

WETSVOORSTEL BURGERSCHAP

De NVLM heeft in haar reactie op het wetsvoorstel een aantal opmerkingen gemaakt.

PLUSPUNTEN:

- Burgerschap richt zich op de basiswaarden van de democratische rechtsstaat.
- Het wetsvoorstel is minder vrijblijvend voor scholen.
- De term *sociale integratie* wordt vervangen door *sociale cohesie*.

KRITISCHE KANTTEKENINGEN:

- De spelregels van de democratie ontbreken in de wettekst.
- In het voorstel ligt veel nadruk op sociale cohesie en respect voor basiswaarden. Voor burgerschapsonderwijs is het echter ook essentieel dat leerlingen de vaardigheden en kennis opdoen om politieke en maatschappelijke vraagstukken kritisch te doordenken.

CURRICULUM.NU

Voor de zomer heeft de NVLM ook gereageerd op twee tussenproducten van Curriculum.nu. We zijn in grote lijnen positief over de zogenaamde grote opdrachten die het ontwikkelteam Burgerschap geformuleerd heeft. De NVLM is blij met de ruime aandacht voor democratie, diversiteit en mediawijsheid. We hebben het ontwikkelteam daarnaast een aantal opmerkingen meegegeven:

- de formuleringen van de grote opdrachten zijn soms wat aan de idealistische kant;
- soms ligt de nadruk (te) sterk op de school en de directe omgeving en te weinig op vraagstukken die lokaal of (inter)nationaal spelen;
- leerlingen zijn nu al deel van de samenleving, ze zijn niet alleen toekomstige burgers.

Wij hebben het ontwikkelteam Mens & Maatschappij gewaarschuwd voor de valkuil van de losse thema's. Een koppeling van de grote opdrachten aan een aantal gemeenschappelijke kernconcepten is noodzakelijk. Daarnaast vindt de NVLM dat de vakperspectieven (maatschappijleer, geschiedenis, enzovoorts) integraal onderdeel van de basisstructuur van het M&M-curriculum moeten zijn.

MAATSCHAPPIJKUNDE

De NVLM dringt al langer aan op herziening van het verouderde examenprogramma maatschappijkunde. Voorlopig komt dat er niet van, omdat er door Curriculum.nu wordt gewerkt aan een herijking van het volledige curriculum. Wel is uiteindelijk door het College voor Toetsen en Examens (CvTE) besloten tot een herziening van de syllabus. Er gaat dit schooljaar een syllabuscommissie aan het werk om de syllabus snel weer bij de tijd te krijgen. Het bestuur heeft twee leden voor deze commissie voorgedragen.

VÓÓR

We hebben voor het eerst een minister vóór onderwijs. Voor basis- en voortgezet onderwijs. Sinds tien jaar weer een oud-docent. Een vakminister die het ministersvak verstaat. Het vak van de minister was maatschappijleer. En om eerlijk te zijn, ook geschiedenis. Een vakbroeder als minister is natuurlijk fantastisch. De vraag is wat dit voor de verhouding tussen de minister en ons vak betekent.

De minister omschrijft het mooi in het interview in dit nummer van *M&P*. Over docenten maatschappijleer zegt hij: 'Het zal je niet verbazen dat ik dit hele belangrijke docenten vind'. Hij ziet ons als de docenten die burgerschap vanuit de vakinhoud kunnen dragen: 'Ik hoop dat maatschappijleerdocenten ambassadeurs willen zijn voor de stappen die we nu rond burgerschapsonderwijs zetten'. Het zal de minister niet verbazen dat we deze ambassadeurs graag zijn. De stappen die nu worden gezet sluiten namelijk naadloos aan bij de visie die de NVLM al lang uitdraagt. Het nieuwe wetsvoorstel definieert burgerschap als democratisch burgerschap en het Ontwikkelteam Burgerschap van Curriculum.nu is bezig met bouwstenen voor een doorlopende leerlijn. Twee van onze wensen die lijken uit te komen.

Toen minister Slob nog Kamerlid Slob was leverde hij een bijdrage aan het jubileumboek van de NVLM. Over de tijd dat hij les gaf in de bovenbouw schrijft hij: 'Juist bij deze leerlingen merkte ik dat het feit dat maatschappijleer geen examenvak was gevolgen had voor hun motivatie. Het was ieder uur opnieuw hard knokken om iedereen erbij te houden'. En als het gaat om het betrekken van leerlingen bij de actualiteit: 'Onder meer door nieuwsquizzes te organiseren waaraan ik prijzen en uiteraard ook een cijfer verbond'. Over zijn tijd als Kamerlid merkt hij op: 'Als lid van de Tweede Kamer kon ik me tijdens debatten over de Tweede Fase weer stevig bemoeien met (jawel) het vak maatschappijleer. Dat heb ik met overtuiging gedaan. Uit eigen ervaring wist ik hoe belangrijk het was dat dit vak een goede plaats in de school zou krijgen. En dat is uiteindelijk ook gelukt'.

Maatschappijleer heeft inderdaad een stevige positie, daar zijn we blij mee. Toch is er nog ruimte voor verbetering. Docent Slob merkte hoe belangrijk een cijfer en een positie als examenvak zijn. Dat ben ik van harte met hem eens. Het cijfer voor maatschappijleer moet daarom overal zelfstandig meetellen in de slaag-zakregeling. En maatschappijkunde en -wetenschappen moeten op elke school als examenvak worden aangeboden. Docent Slob begrijpt wel waarom. Minister Slob hopelijk ook.

Als het nieuwe wetsvoorstel is aangenomen en het Ontwikkelteam Burgerschap de klus heeft geklaard, is dat een uitstekend moment voor deze verbeteringen. Ik ben dan ambassadeur voor het leven.

Voor deze minister vóór burgerschap en maatschappijleer. ♦

Hans Tennissen

KRITISCH DENKEN | KOEN VOSSEN

Afgelopen zomer stond ik versteld van enkele artikelen over kritisch burgerschap en denkvaardigheden. In een van deze artikelen werd zelfs gesteld: 'Binnen een of twee lesuren kun je de leerlingen al kritisch laten nadenken'. Dit is een vrij stellige opmerking. Is het echt zo gemakkelijk om leerlingen te laten denken? Terwijl onderwijs momenteel gonst van de eenentwintigste-eeuwse vaardigheden en dit soort beelden van 'kritisch denken' rondzwerven, is het belangrijk om orde op zaken te stellen.

Om over *leren denken* (vak)didactisch te praten is het van belang om een geaccepteerde definitie te hanteren. Voor het Nederlandse taalgebied biedt Joke van Velzen een toepasbare definitie.¹ Denken impliceert volgens haar twee onderdelen: (i) het kost tijd en (ii) het vereist een uiteenzetting van begrepen informatie zodat er nieuwe informatie ontstaat.

TIJD

Tijd is een cruciale factor voor hogere denkvaardigheden. Allereerst omdat het aanleren van denken evenveel tijd kost als het aanleren van een nieuwe taal.² De sporadische behandeling van denkvragen heeft dan blijkbaar geen langdurig effect. Daarnaast kost denken tijd, omdat een goede denkvraag niet in een opslag op te lossen moet zijn. Het is daarom van belang dat 'de denker' zijn eigen gedachten in de gaten houdt. Dit betekent dat jijzelf iedere stap controleert en bevroegd waarom bepaalde keuzen zijn gemaakt. Wanneer we leerlingen oplossingsgericht of kritisch denken aanleren, moeten leerlingen ook reflectieve en metacognitieve vaardigheden ontwikkelen. Van Velzen noemt dit de denkprocesvaardigheden.

PROBLEEMSTRUCTURERING

Het tweede kenmerk geeft aan dat leerlingen voor denkvragen gebruik moeten maken van geleerde informatie en onbekende bronnen. Louter de vraag 'Leg uit in hoeverre we in Nederland nog van een verzorgingsstaat kunnen spreken' lijkt misschien op een vraag die het kritische denken aanspreekt. Zonder een nieuwe bron is deze vraag *gemakkelijk* te beantwoorden door een willekeurig iemand na te praten. Een voorbeeld van een denkvraag is: 'Leg uit wie de meeste macht heeft in bron x'. Leerlingen moeten dan operationaliseren wat het begrip *macht* inhoudt, maar zijn ook genoodzaakt een probleemstructurering te maken van bron x. In een van mijn lessen hebben leerlingen deze vraag gekregen over de wethouderkwesitie in Brunssum. Opvallend hierbij is dat leerlingen structuren van alle namen als moeilijk en onzinnig ervaren. Desalniettemin is dit van belang om de situatie te begrijpen. Daarnaast ziet men wel een variërende vorm van operationalisering. Macht als formeel wettelijk vastgelegd gezag, functies, of als empirisch gedrag.

MOEILIKHEDEN

Zoals al eerder in *M&P* is aangegeven leunen denkvaardigheden op de taligheid van leerlingen. Opdrachten met bekendere woorden, zoals *macht* of *winnaar*, worden als gemakkelijker ervaren dan opdrachten over *monisme* en *dualisme*. Het gebruiken van deze woorden in onbekende situaties wordt moeilijk wanneer leerlingen slechts beperkte kennis hebben. De filosofe Natascha Kienstra maakt hiervoor het onderscheid tussen termen en begrippen.³ Zij spreekt van een *term* als de definitie vaststaat en van een *begrip* wanneer het woord vooral een *denkhandeling* is, ofwel het roept associaties op en is daardoor toepasbaar in verschillende contexten. Woorden als *macht* en *winnaar* zijn dermate bekend dat zij eerder een begrip zijn, in tegenstelling tot de woorden *monisme* en *dualisme*. Het aanleren van denkvaardigheden is niet gemakkelijk. Docenten moeten vaak opdrachten voordoen en direct feedback geven. Dit vraagt daardoor veel van hen. Denkvragen zijn belangrijk en lijken steeds belangrijker te worden. Het is een complexe opgave om hiermee bezig te zijn, maar eenmaal begonnen is het naast een uitdaging ook gewoon leuk. ♦

Noten

1. J. van Velzen, *Beter leren denken*, Garant, Antwerpen, 2012.
2. T. van Gelder, *Het doceren van kritisch denken*, *College teaching*, 53,1, 2005, pp.41-46.
3. N. Kienstra, *Effectief filosoferen in de klas*, 2016, geraadpleegd op https://pure.uvt.nl/portal/files/13796149/Natascha_Kienstra_proefschrift_online.pdf.

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertijs
hoofd-
redacteur

Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Vincent
de Geus

Janine
Middelkoop

Koen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef
van der
Linden

Hannelien
Stoorvogel

EINDREDACTIE Maarten Cras

ART DIRECTION Jenny Kan | jenniness.com

OPMAAK Lidewij Spitshuis | lidewij.net

OMSLAGFOTO

Voorzijde: Minister van Onderwijs Arie Slob
(foto: Rijksoverheid)
Achterzijde: Vertrek Lieke Meijs
(foto: Maarten Cras)

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements. Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingenmateriaal, indien dit geschiedt zonder winstoogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.
Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

